

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.¹⁾

Русалка (щотижнева газета), Львів 1866.
Правда. Письмо наукове и литературне. Львів 1867—1870, 1872, 1873.
Руска Читанка для низчихъ класъ середнихъ шкѣлъ. Ч. I. Львів 1871.
Теж. — Ч. II., уложивъ Ом. Партицкій, тамже 1871.
Руска Читанка для висшої гимназії, уложив Ал. Барвинский. Ч. I—III.
Тамже 1870—71.
Починокъ Ивана Подушки. С-Петербургъ, 1871.
Де що про свѣтъ Божий. Кіевъ 1872. вид. 2-е.
Святе Письмо. Перекладъ український:
Пятикнижє Мойсеево, Львів 1869.
Євангеліє. Відень 1871.
Книга Иова. Український переспів Павла Ратая. Липск 1869.
Псалми Давидови. Укр. пересп. П. Ратая. Тамже 1871.²⁾
Сопілка Павлуся. Кіевъ 1872.
Байки Леонида Глібова. Черниговъ, 2-е вид. 1872.
Повісті И. Нечуя. Львів 1872.
Приказки Носенка. Кіевъ 1872.

Останніми роками в різних місцях Росії й Австрії вийшло декілька книг і книжок українською народньою мовою, що наго-

¹⁾ Оця праця написана була в кінці 1873 або в початку 1874 р. н. н. »Очерки новѣйшей литературы малорусскаго нарѣчія«; перша її половина була надрукована в вересневій книжці »Вѣстника Европы« за 1874 р. з увагою »Окончаніє будетъ«. Докінчене було також уже набране, але цензура вирізала всю першу половину праці і зробила неможливим друкування цілості. Не довго перед своєю смертю пок. Драгоманов прислав мені сю вирізку з »Вѣстника Европы« та коректурні листи другої часті з пододаваними декуди на маргінесах своїми увагами; все те подаю тут перекладом на нашу мову, не змінючи ніде тексту, який треба вважати документом тодішніх поглядів пок. письменника. *І. Ф.*

²⁾ Не знаємо, чому при »Нові« та »Псалтирі« покладено місце виходу »Лейпцигъ«; обі сї книжки вийшли у Львові, перша з друкарні Ставропігійської, друга у К. Будвайсера. *І. Ф.*

ловки важніших між ними ми виписали в горі, а також появилось декілька періодичних видань, хрестоматій та перекладів різних частин Св'ятого Письма тою самою мовою. Кільканацять літ тому, в 1860—63 роках також не мало появилось було таких проб літератури на мові, якій історія не витворила офіційного становища, — і тоді в нашій періодичній пресі часто обмірковувалося питання про потрібність та хосенність подібної літератури. Справа, як і завжди, не обійшлася без алярмістів. Потім затихли навіть і алярмісти, і ціле питання зачислено до ряду тих „мрій“, що піднімались у „пору забавну на Руси“, як розумні та далекозорі люди почали називати пору початку реформ, що перемінили обличчя кріпацької Росії. Та не вважаючи на те, що питання про комплекс певних побутових і історичних рисів, які вирізняють український народ і викликають змагання до виявлення їх у літературі, перестало бути темою теоретичних міркувань, на се питання насакувала наша преса і критика багато разів, порушуючи такі важні справи, як народня просвіта, народній театр і загалом штука, освічування вишніх верстов в дусі народности, вирівнювання тої прірви, що відділює культурну верству від мас народа, розбудження в суспільности національних традицій, шанування пам'яті народніх героїв, людий свободної народньої ініціативи, нарешті політика на західніх окраїнах, наші відносини до західно-славянських народів, особливо до Поляків і т. н. і т. н. При цілому ряді таких справ, зв'язаних із найглибшими нашими культурними, а по часті навіть і політичними інтересами практика наводить нас на конечність — розібрати критично питання про ступень однородности та різнородности руської народности, а консеквентно й руської літератури. Додаймо до того, що житеві відносини остатнього часу чим раз більше втягають нас у зв'язки з країною, яка, хоч руська що до складу мас народа, належних до українсько-руської породи, про те не брала участі в виробленню й користуванню російською літературою й культурою; а тимчасом у тій країні пробудилося змагання надати живий народній характер культурі та суспільній діяльності і породило рух, що має на меті присвоїти собі літературні досвідки та принципи російських українських письменників і вести далі їх роботу в тім напрямі. Ми говоримо про австро-руські країни, де начислюється звиш трьох мільйонів руської людности, мало чим відмінної від наших Українців, які одначе не чують, так як сї, мови Пушкіна й Тургенєва ані в офіційнім житю, ані в школі, ані в літературі, не

познайомлені з типами й ідеями нашої російської літератури, а все таки злучені з нашою південною Русею трьома залізницями. Всі ті обставини, в звязку з чим раз більшою кількістю книг на українсько-руській мові змушують нас обернути увагу на ті книги, і роздививши ся, що містить ся під тою формою, де в чому відмінною від тої, в якій ми привикли стрічати витвори руського розуму й чуття, який матеріал, які ідеї й тенденції, — визначити потім тим літературним творам місце в сучасному життю, як загально-європейському й славянському, так і почасти руському; щоб зрозуміти, яку стичність і звязок мають ті українсько-руські твори й їх тенденції з життєвими питаннями сучасної суспільности, особливо, розумієть ся, нашої, — бо-ж і плодять ся вони головно на ґрунті наших, російських відносин.

I.

Проби писати мовою не подібною до пануючого в данім часі в певнім краю літературного наріччя, мовою народа певної околиці, що не зробила ся самостійним політичним тілом, у теперішні часи зовсім не рідкі в Європі. А що в остатніх роках кількість подібних проб значно побільшує ся навіть у таких краях, де загальнообовязкова освіта розносить знайомість літературного наріччя в найдальші закутнини, то такі проби мусимо признати впливом природних, непоборних причин. Особливо останнє десятилітє характеризуєть ся зростом проб писати і мовами народів застарілих (Індійці, Вірмени й иньші), мовами маленьких народностей, але різко відмінних від народностей, що панують у відповідних державах (прим. Баски, Бретонці, Флямандці, Грузини і т. п.), але задля своєї слабосильности засуджених, як думали доси, на цілковите вимиранє, — так і наріччями посвояченими з тими, яким історія дала панованє в певнім етнографічнім окрузі, але відсуненими в задній ряд і захованими майже виключно в устах сільських мас (прим. язика провансальський, катальонський, сицилійський і т. п.). Найважнійша причина такого оживлення переважно селянських говорів, се чим раз більший зріст значіння сільських верстов людности, а в купі з сьм і зріст уваги до них у літературі. Із сільських верстов починають виходити таланти, що почувають інстинктовий наклін писати мовою свого окруження; патріоти доходять до зрозуміння конечности, для швидшої передачі знаня і для скріп-

лення морального впливу просвіти покористувати ся мовою сільської маси як провідницею цивілізації, яка рівночасно дозволяє зберегти із старого народнього життя й ті елементи, яких затрата при переході народу з патріархального ступня розвою до вишого була б непожадана для моральної повноти народнього життя. Рівночасно й письменники, що виходять із міських верстов, які більше засвоїли собі центральні літературні наріччя, беручись малювати побут і типи сільських верстов, почувають потребу для повної живости артистичного малюнка представляти життя народа тою мовою, якою воно послугуєть ся в дійсности. Таким способом чим раз більша увага до провінціальних говорів, се одна з прояв загально-європейського демократичного напряду, в яким у парі йде також чим раз сильнійше в Європі змаганє до децентралізації, змаганє зовсім не суперечне з так виразним тепер змаганєм до широких національних і навіть расових союзів, поки вони не переходять розумних меж, визначених природними потребами одиниць і провінцій. Треба зрештою сказати, що значіне того відродження язиків і народів малочисельних і особливо говорів, остатніми часами майже виключно селянських, не прояснено ще доси критикою, а через те й сей рух проявляєть ся иноді припадково та по ділтантськи, або навіть служить підкладом для фантастичних, а то й реакційних цілей. Та в усякім разі як результат свідомої чи несвідомої діяльности, літературні твори на язиках і говорах більш або менше відмінних від центральних язиків у певних краях і більш або менше близьких до простонародніх ростуть протягом остатнього століття дуже виразно.

Так у Англії, якій і тут, так як майже у всьому, належить ся одно з перших місць або навіть ініціатива — розвилась література кимрського язика в князівстві уельським (Wales), що в р. 1843 мала одну часопись, а тепер має їх 25 на 800.000 душ людности. Навіть менші відділи кельтської народности (прим. мешканці острова Мена) мають бодай переклади Св'ятого Письма та елементарні книги. У Франції розвилась у остатніх десятках літ література бретонська (поети Брізе, що одержав премію французької Академії за 1847 р. і Люзель), провансальська (починаючи від поета-цирулика Янсеміна, що вмер у пізній старости в р. 1864, поети Руманіля, Обанель, Містраль, живі й доси — всі преміювані Академією, як „поети моральні й народні“). В Італії не вважаючи на те, що гегемонія центрального літературного наріччя втвердила ся тут вчаснійше, ніж у иньших краях, літературна творчість на

провінціальних говорах не переривала ся ніколи, але навіть „італійський Молієр“ Гольдоні (1707—1793), якого особи так часто говорять чистісіньким венеціанським говором, і поет сицилійського говору Мелі (професор хемії в Палермо 1740—1815) зачисляють ся до ряду головних ініціаторів другого відродження італійської літератури. Народні говори дуже часто вживають ся в проповіді, ліриці і особливо в театрі, а деякі, прим. піємонтське, льомбардське, а особливо сицилійське, мають тепер досить богату літературу. Ще недавно Італія, хоч швидше від иньших європейських країв витворила спільний усім провінціям літературний язык, показала інтересний приклад уваги до народніх говорів. Маємо на думці засноване в отьому (1873) році у Фльоренції „Товариство для плеканя італійських діялектів“ (*Società dialettologica Italiana*), про яке дає звістку місячник „*Rivista Europea*“ (май 1874 р.). Се товариство заснували найвидатнійші італійські вчені (Амарі, Канту, Компаретті, де Губернатіс, Дальмедіко, Д' Анкона, Фабретті, Фанфоні, Коррезіо, Імбріані, Мілянезі, Пітре, Тецца, Томасео, Вануччі, Віллярі й и.), до нього приступили також члени аристократії (гр. Альберті, кн. Корсіні й и.), послали до парляменту, інспектори шкіл, генеральний секретар міністерства нар. просвіти й и. Стоячи на тому, що конче потрібно вистудіювати „ріжнородні особливости італійського народа по провінціях і візбрати дані потрібні часто вчителєви, а иноді й мужєви державному“, товариство поклало: а) видати бібліографію всіх книг на діялектах і праць, що трактують про діялекти; б) зложити словники імен, місцевостей, урочищ, потоків і т. и., в яких містять ся дорогоцінні фільольогічні дані; в) зложити літературну історію діялектів, загальну й почастну; г) словники віддільних діялектів, а також спільний і порівняний; д) уложити почастну і порівняну граматіку діялектів; е) скласти бібліотеку книг писаних діялектами і про них; ж) видавати часопись для народнього читаня і для документів народньої літератури на діялектах. Коли програма того товариства почне виповняти ся — а про се ніщо й сумнівати ся, бачучи реєстр його членів. — то Італія стане на чолі иньших країв що до своїх праць над студіюванем та визисканем діялектів. У Франції й Бельгії живо розвиває ся флямандська література, в якій обік значного числа діячів визначаєть ся тепер новеліст Консіянс. У Німеччині ми бачимо письменників на говорах: алеманським, баварським, долішно-німецьким і ин., а на їх перші проби мав великий вплив приклад

Бориса. Наводимо далі характерний виривок із рецензії „Авгсбурської газети“¹⁾ на видану в 1871 р. другу часть поезій на гольштинськiм говорі Кляуса Грота пн. Quickborn, тобто „Криниця, осьвіження“.²⁾

Новий том пісень поета країни Дітмаршів (тих Запорожців північної Німеччини) привитали прихильними рецензіями часописі „Im neuen Reich“, „Preussische Jahrbücher“, „Neue freie Presse“, а жінка наслідника пруського престолу почитала поета власноручним листом. Автор, звісний уже англійській публіці з рецензії першого тому його віршів, написаної Максом Міллером, який звернув увагу на близькість язика гольштинських Саксів до англійського, одержав запросини прочитати декілька лекцій про німецьку літературу в Окефордї. А з приводу нового тому тих віршів ось що говорить „Авгсбурська газета“ (1872 р. ч. 21) про значіне літератури на народніх нарічях:

„Всі признають, що нарічя — жерела та потоки, якими годується велика течія язика. Оттим то кожда провінція повинна плекати та управляти бюче в ній жерело, щоб воно плило багато й чисто і могло й тепер достачати потрібної притоки до спільної скарбниці язика. Та ми йдемо крок далі й думаємо, що тепер уже ми не можемо задовольняти ся тим лише, що кожде німецьке племя буде плекати свій рідний язик; ми жалаємо більше, щоб воно дбало також про инші. В новім німецькiм царстві повинна — коли вільно так висловити ся — і в тім згляді бути свобода руху і загальне право горожанства. До певної міри подібні відносини існують уже в дійсности й тепер, та поки що ще в досить одностороннім напрямі. Немає ще повної взаємности між північю й полуднем. В північній Німеччині осьвічені люди читають Устері, Гріббеля, Гольта, Кобелля, австрійських та альзатських поетів у оригіналі, а Гебель з його алеманськими піснями дійшов навіть до народньої школи. Навпаки в південній Німеччині лиш дуже мало хто читає по долішно-німецьки. Навіть найпопулярнійший і найбільше загальнозрозумілий письменник долішно-німецького нарічя, Фріц Райтер,

¹⁾ Мова тут про загально звісну „Augsburger (тепер Münchener) Allgemeine Zeitung“. I. Ф.

²⁾ Quickborn, II Theil. Volksleben in plattdeutschen Dichtungen ditmarscher Mundart, von Klaus Groth, Leipzig 1871. До пятого видання першої части додано також горішно-німецький переклад.

у південній Німеччині читається здебільшого в горішно-німецьким перекладі.“ „Зрештою — говорить далі автор статі — в південній Німеччині зроблено декілька проб перекладу з долішньо-німецького наріччя на тамошні народні. Так деякі вірші з першої частини „Quickborn“-а перекладено на старобаварське наріччя в Фроммановій газеті „Die Mundarten Deutschlands“, присвяченій спеціально-науковому та літературному оброблюванню німецьких говорів. Особливу популярність здобули собі вірші Кляуса Грота у народів сумежних з північними Німцями та посвоєчених з ними, що між иньшим стоїть у зв'язку і з практичним значінням долішньо-німецького наріччя в зносинах Німців з иньшими народами півночі. „Quickborn“ перекладено на флямандську, голяндську та датську мови, не числячи фрісландського наріччя. В Англії Макс Міллер переклав деякі Гротові вірші і разом з англійським перекладом помістив також оригінал, щоб показати, як легко Англічанам розуміти долішньо-німецький язык. Найкращий доказ близького свояцтва названих языків та говорів долішньо-германського племені — говорить рецензент Авґсбурської газети — виявляє та обставина, що голяндські, датські, англійські, північно-німецькі та фрісландські моряки, як можна переконати ся у всіх пристанях, дуже легко порозумівають ся одні з одними, а через те власне німецькі матрози без ніяких перепинів наймають ся на службу на різні заграничні кораблі. Се для того, що морський язык при торговій флоті на цілій німецькій півночі з давен давна був виключно долішньо-німецький і лишив ся ним і доси. Північно-німецькі моряцькі вислови прийняли ся навіть у романських языках. Лише наша флота поставила себе в сій справі в виключне положення, витворивши штучно горішньо-німецький комендний язык. Певне, той переклад технічних долішньо-німецьких висловів на горішньо-німецьке не все був щасливий і для того морякови иноді чудно чути деякі ново вквані слова. Се обставина — одна з прикмет, що надають нашій флоті в очах многих характер, „прісноводної флоти“ (Süßwasser-Marine).

Рецензент Авґсбурської газети вертається до думки, що діалекти живлять літературний язык; він пригадує, що Лессінґ, проживши деякий час серед Дітмаршів, переняв від них не мало висловів, і справедливо говорить, що тим не вичерпує ся весь вклад, який долішньо-німецьке наріччя в його розгалуженнях може дати німецькому літературному языкови, языкови Шіллера, Гете й ин., що,

як каже Макс Міллер (Essays III, 132), імовірно на все лишить ся пануючим органом німецької цивілізації.¹⁾

¹⁾ При тій нагоді наведемо тут слова М. Міллера про відносини літературних мов до народних: „Літературні діалекти, або, як їх звичайно називають, класичні мови, за свою часову перевагу карають ся неминучим упадком, коли не приймають у себе оживних потоків — народних діалектів“ (Lectures on language, I, 44—46 рос. перекл.). „Значіння літературних мов явне для кожного, а значіння діалектів для піддержання росту мови ще мало розсліджене. Тим то треба звернути пильну увагу на користь, які мають літературні мови від діалектів. Що тикаєть ся росту мови, то ніколи не можна занадто прибільшити значіння ненастанного підросту діалектів. Відірвіть мову від його натурального ґрунту, відокремте його від діалектів, що його годують, і ви зараз зупините його природний ріст“. Хоча що до авторитетності годі поставити чис будь ім'я поряд з іменем М. Міллера, та що у нас дуже мало розширені здорові погляди про народні наріччя, то ми наведемо слова ще одного російського письменника, якого ім'я декому може явити ся більш авторитетним, ніж ім'я самого М. Міллера. В „Чтеніяхъ о воспитаніи“ московський професор Юркевич пише: „Там, де розвита мова пожирає місцеві говори, або там, де говори вмирають, і загальний освічений мови втрачає здібність життєвого, органічного розвитку, неначе кристалізує ся, робить ся стереотипом; там можуть побільшувати ся прикраси, але не саморідна краса. Значить, не слід бажати, щоб боротьба освіченого мови з місцевими мовами вела до загибелі говорів: навпаки, треба бажати, щоб між ними була обопільність услуг або жива обміна сил і здобутків. Місцевий говір і усний освічений мови повинні в свідомості й переконанню ученика виступати як два різні ступні; витворювати між ними ворожу супротивність шкідливо з духового й морального погляду; з духового, бо ученик стратив би здібність і привичку засвоювати собі дійсні красоти місцевого мови і переносити їх у свою освічену мову; з морального, бо хоч і похвально, що мови вітчизни зробив ся йому рідним мови, але не похвально, коли рівночасно мови рідного місця зробив ся для нього чужим мови. Треба пильнувати, щоб в учениці не родило ся призириство до доволішньої суспільності або навіть до його рідні. Скоро ученик дійшов до того дурного переконання, що його рідня не вміє говорити по людськи, вже один із найчистіших моральних зв'язків розірваний і в молодім серці покладено підвалини глибокої неморальності.“ В Німеччині і особливо в Швейцарії, де наукові лінгвістичні ідеї та здорові педагогічні погляди розширені серед суспільності більше ніж де-інде, недогода зазначена питованим філологом і педагогом рівноважить ся розвитком проповіді та письменства на місцевих мовах, читанем і співанєм у школах місцевих поетів та народних пісень, а в Швейцарії надто й системою ступневого навчання з книжок, що ступнево йдуть від місцевого наріччя до спільного літературного мови, як се можна бачити прим. із опису шкільного голосного Фредіха, зробленого зв'язним російським педагогом К. Ушинським, що кладе такі школи взірцем і для наших. (Педагогическая поездка по Швейцарии в Журн. Мин. Нар. Просв. 1863.)

„Нема ніякого сумніву, що визначний у остатніх роках що до якости й скількості зріст літератури німецьких провінціальних говорів, у тім числі й долішньо-німецького, на яким проповідуєть ся в церквах, пишуть ся вірші й повісти з народнього житя — поведе за собою збогачене загально-німецького літературного языка та зміцнить і його літературне значіне серед народів європейського північного заходу, а рівночасно і в нутрі Німеччини доведе до зближення міських верстов, більше навиклих до спільно-німецької мови, з селянськими, і до яркїйшого артистичного змалювання житя тих верстов, до живїйшого засвоєня серед них результатів цивілізації в релігії, політиці й науці.“

Те, що сказав рецензент „Авгсбурської газети“ про значіне німецьких людських говорів для внутрішнього й зверхнього розвою німецького літературного языка, можна, трохи чи ще не в більшій мірі, прикласти й до Росії, хоча у нас зовсім не так розповсюджені відомости і, значить також, здорові понятя про значіне людських говорів, як між прихильниками єдности літературної мови, так і між любителями людських говорів. А тим часом наша літературна мова що до свого вироблення геть-геть молодша від німецької, бож її теперішня форма не може лічити більше як 100 літ своєї історії. Крім того Росія — країна широчезна і переважно селянська, сільська, тим то й язык сіл, література для сіл і про села повинні б мати в ній особливе значіне й богатство. Належить додати, що й у зверхніх відносинах Росії до племен, які прилягають до неї з полудневого заходу, є подоба до відносин Німеччини з племенами, що межують із нею на північнім заході, а то, що з кождим роком торгіві зносини, колонізація, ба навіть політика, приводять Росію у що раз тіснійші відносини до полуднево західних Славян. І як парости нижньо-німецького діялекту становлять звязь літературної німецької мови з голяндською, скандинавською і навіть із англійською, так західно-руські діялекти, білоруський і український, зближають російську мову із польською, чеською та сербською. Західні Русини з давна ходили в Чехію, Сербини з'являли ся на Запорожю — і не натрапляли на трудношти при взаїмнім порозуміню з туземцями. І тепер Українець може легко розмовляти майже зі всіми Славянами, переміняючи лишень злегка фонетику і форми своєї народньої мови. Для доповнення аналогії з практичним значінем нижньо-німецької мови належить додати, що коли ми маємо початки національного російського ма-

троського населення, то з виїмкою населення північного поморя, яке не може задля свого положення грати дуже важної ролі, те матроське населення становлять головню Українці Дніпрового низу і побережа Чорного Моря, коли инші Славяне мають таке населення лише в дальматських Сербях, що грають таку важну ролю в австрійській купецькій і воєнній флотії. Всі ті обставини придають західно-руським діалектам, а особливо українському, велику вагу і то не тільки літературну, але й практичну. Зрештою ми радо згоджуємося, що зверхнє значінє західно-руських діалектів ще дуже загадочне і покрите туманом та що велику вагу можуть мати ті діалекти при вдоволеню потреби руської публіки — мати ярко нарисовані малюнки народнього життя у західній Росії — і потреби самого того народу, мати літературу, що ширила б у найдоступнійшій формі на рідній мові знанє і цивілізацію, не викликаючи в народній масі погубного розділу на дві верстви, з яких одна вважаючи себе цивілізованою буде глядіти з погордою на людей, що лишилися при рідній мові і формі побуту, мов би на яку низшу расу.

З західно-руських¹⁾ діалектів білоруський не показав протягом сього століття майже ніяких стремлінь до літературної діяльності. Навпаки-ж, по українськи надруковано від часів Котляревського не мало, так що в одній порі підношено в нашій пресі питання, чи розвиток української словесности не загрожує роздвоєнєм російській літературі. Саме поставленє такого питання вважаємо дивним, а жалоби, які появлялися в нашій пресі від 1859 р. на тенденції любителів української літератури, та оправдання і мрії останніх — навіть у значнім степені наївними, бо такі питання можуть рішати ся тільки вимогами життя і фактами, а не філософоваєм і фантазіями з одного та пострахами з другого боку. Тому то й ми при видаваню оцінки нових творів української літератури обернемося до фактів і на тій твердій основі визначимо їм те місце, яке вони повинні займати у ряді инших продуктів інтелектуальної роботи нашої суспільности.

De facto бачимо ми в Росії три підділи літератури, що всі підчинені однаковому ходови ідей, але різнять ся характером публіки, для якої вони призначені, матеріалом, описуванім

¹⁾ В друк. текстї: Изъ нашихъ з.-р., та те «нашихъ» рукою Драгоманова: перечеркнене. *Л. Ф.*

ними, і в кінці мовою. Се в першій мірі література руська, російська, або як хочете, всеруська, тобто більшість нашої літератури, наукова література, публіцистика, що висловляє ідеї й інтереси освіченої суспільности всіх частин Росії, белетристика, що малює типи тої суспільности. Нема що казати, що та більша частина нашої літератури пишеться мовою, хоча й основою на широкім великоруським підкладі, то все таки спільною що до уживання всієї освіченої верстви в Росії і не чужою примішці полуднево-руських елементів, занесених головню в періоді пановання церковно-славянської літератури та в XVII—XVIII ст. Замітний в останніх 30—40 літах відпилив Українців від столиць і разом із тим, наслідком централізації нашого літературного й суспільного життя, від літератури, в якій, особливо в белетристиці (а вона головню й впливає на виріб літературної мови) ряд визначних діячів початий Капністом, Богдановичем, Гнідичем закінчується Гоголем і навпаки, головна участь у російській літературі й белетристиці Великоросів, вплив нової великоруської народньої белетристики і театру, наука по школах великоруської народньої словесности, билін, пісень, посьловиць, при цілковитім ігнорованю української — викликає се, що російська літературна мова приймає що раз більше місцеву великоруську закраску. Та вона ще не дуже сильна, а головню — що до уживання і значіння література наша не може не бути спільною і мабуть такою й лишиться. Розвиток знов провінціональних центрів освіти й літератури, рівномірніші розселіди памяток народньої словесности і мови по школах, можуть усталити рівновагу участі всіх народніх руських елементів у мові освіченої суспільности, а тоді в полудневій Росії буде ще менше реальних підстав до праці над виробленем цілковито відрубного орґану наукової і суспільної думки. Не кажемо, щоби й тепер не було певних відтінків у ставленю й закрасці спільних питань російського життя, а навіть європейських ідей, між уроженцями півночі і полудня Росії: уважне око добачило би значні відтінки відносин не лише, приміром, до минувшини Росії (деякі з тих відтінків показані в статях Пипіна „Характеристики“ і ин.), до Славянства (про яке, приміром, Бодянський, Григорович, Костомарів говорять трохи інакше, як Аксаков, Хомяков і т. д.), до візантинізма, до польського питання, але й у самім характері розуміння біжучих житєвих питань, які в дійсности мусять бути спільні півночі й полудню Росії. Так, приміром, пориви великоруської молодіжи носили більше політичний,

економічно-організаційний характер, її стремління виріжнювали ся утилітаризмом, коли полуднево-руська молодіж 1859—63 років була занята переважно педагогічними питаннями, більше дорожила індивідуалізмом; сей спір про конечність у наших часах чистої штуки і науки, який ведено свого часу в столичних журналах і кружках, ледви був би можливий на полудни Росії. В загалі дуже жаль, що слабкий розвиток літературного життя по провінціях, спричинений усіми умовами нашого суспільного життя включно до законів про пресу, доводить до того, що різні відтінки типів освіченої суспільности на півночі і полудни Росії не схоплені і не представлені в наглядних образах. Належить зрештою сказати, що у всякім випадку ті відтінки не сильні ще на стільки, щоби потребували для себе окремої мови; се й одна з причин, чому не з'явилися свого роду „Отцы и Дети“, або „Что дѣлать“ по українськи.

Та крім такої дійсно всеросійської або просто російської (російсько-європейської) літератури, у нас фактично є окремий відділ літератури, література місцева, великоруська, яка тільки наслідком непорозуміння вважається загальною. Се все те в нашій літературі, що відносить ся не стільки до того фактично спільного верхнього слою населення, що витворював ся з усіх сторін Росії на дріжджах європеїзму нової російської держави від XVIII в., скільки до корінного великоруського народу, який без сумніву представляє такий самий відрубний, локальний тип, як і український. Через те локальною, не всеросійською, але спеціально великоруською що до змісту, духа і мови являється белетристика й поезія, яка хоче живо змалювати побут і склад думок та почувань великоруського народу, як приміром, по байках Крилова і піснях Кольцова, оповідання Писемского, н. пр. „Плотничья артель“, комедії Островского, поеми Некрасова, н. пр. „Морозъ красный носъ“, „Коробейники“ і ин., більша частина творів молодих белетристів: Успенского, Слепцова, Решетнікова, Максимова і ин. Так само місцеві, великоруські, будуть і ті літературно-педагогічні твори, що або хочать передавати великоруському народови відомости в можливо найприступнійшій для нього мові й формі, як приміром, праці Максимова, Петрушевского, Іванова і ин., або бажаючи виховати вищі класи в можливо близькій звязи з народом, вводять із конечности в свої книги лише живу великоруську мову і поезію, як приміром, переважна частина наших книжок для чи-

таня по „Родному Слову“ К. Ушинського. Те, що сказано про літературу, має застосоване і при інших формах культури, що впливає в відомій мірі на виховане суспільности, при музиці, архітектурі, малярстві; і тут у нас не все загальноросійське, руське, що таким називається в звичайній розмові, але багато в ньому місцевого, тільки великоруського.

Сьому місцевому народньо-великоруському відділові літератури і культури поки що відповідає фактично і українська література і то як її белетристика та поезія, так і нечисленні проби утилітарно-педагогічних книжок для українського народу. І нема більшого підпорника спеціальних українських стремлень у літературі й культурі, як подібні великоруські річі, приміром, комедії Островського, „Жизнь за царя“ і „Комаринская“ Глінки, „Родное Слово“ Ушинського і ин. Нема проте иншого способу покінчити з українським індивідуалізмом у російській культурі, як засудити всю російську культуру на абстрактний, клерикально-бюрократичний, безнародний напрям — річ очевидно небажана і неможлива.

Те, що друкувалося доси по українськи, можна поділити на три часті: а) народньо-педагогічні книжки; б) повісті і поеми, що малюють народне життя в минувшині й теперішности; в) гадки і мрії письменників про різні річі, головню у стихотворній формі. На жаль, на перший відділ обертали письменники, що пробували своїх сил в українській літературі, відповідно мало уваги, а до 50-их років і зовсім ні. В 50-их роках появилися проповіді о. Гречулевича, опісля коротенька енциклопедія у формі „Граматики“ Кулішевої; аж у 1860–63 р. видаване книжок для елементарної народньої освіти увійшло в систем українських літературних діячів і було протиставлюване Костомаровом, як річ дійсно важна, дилетантській забаві у стихотворстві. Та в короткім періоді між повстанням тої ідеї і нагінками на український „сепаратизм“, вдуманий представителями реакції між иншими подібними страховищами, встигло появилися лише невелике число педагогічних книжок на українській мові, між якими визначалися оповідання зі сьвятої історії о. Опатовича, арифметика Рубісова і Мороза і нарис фізичної географії під назвою „Де що про світ Божій“. Сі книжечки належать і тепер до ліпших елементарних книжок у Росії (а тим більше були вони такими до 1863 р.), що potwierджується й тим, що арифметика Рубісова — одно з перших пристосовань наглядного метода при викладі сеї науки — появилися на ро-

свійській мові, витримала кілька видань, а книжка про „Світ божий“, видана в російській перекладі, появилася в короткім часі у другім виданні, була одобрена ученим комітетом народньої освіти і поручена такими педагогами, як барон Корф, хоч рівночасно викликувала здивування своїм наголовком „переклад із українського“, а українського оригіналу не було в продажі. Минулого року (1872) з'явилося вкінці друге видання оригіналу, за яким належить бажати появи дальших випусків географії, як і книжок із царини інших наук (бажало б ся, головне, зі стислих наук). Баганим було б також, аби такі книжки відзначувалися подібними прикметами в наших часах, як тамті визначувалися в часі своєї появи, коли російська популярна література ледви починала ся. Заходить тільки питання: хто і що виграв наслідком того, що книжки, узнані за гарні що до змісту, і які не мали нічого протицензурного, не показувалися дев'ять літ друком і стільки ж літ оставали без продовження? На який Матузайлів вік мають числити діячі освіти в Росії супроти таких переривів і чи дійсно стоїмо ми в такім світлім положенні що до багатства нашої популярно наукової літератури й освіти, щоби для нас нічого не значили десятилітні перериви?

Між іншими книгами, призначеними для видання в 1863 р., був і переклад євангелія на українську мову, одобрений Академією. Та видання не дійшло до кінця наслідком перепон із боку духовної цензури, що постановила не допускати до профанації святого слова мужицькими діалектами, хоч його писали первісно „рибаки“, які власне простотою свого слова, що так різко відбивалося від „розглагольствованій“ книжників і фарисеїв, „ловили людей“. Те саме скоїлося з перекладами псалмів, довершеними Шевченком і Максимовичем. Переклади першого, що появлялися окремо і в попередніх цензурних виданнях його творів, не могли друкуватися в новім безцензурнім виданні 1867 р., а переклади другого були надруковані лише в Галичині 1867 р.¹⁾ В 1869 — 1871 р. в Австрії надруковано український прозовий переклад Пяткинижя Мойсейового і стихотворний переклад книги Йова та цілого Псалтиря; переклад сей лучив у собі прикмети простоти з по-

¹⁾ Пять псалмів Максимовича надруковано в журналі „Галичанинъ“ 1867 р. Ще три псалми з рукописів Максимовича надруковано 1886 р. в „Додатку до Батьківщини“. І. Ф.

етичністю віддачі тих замітних памяток релігійної поезії. Того самого року появилася у Відні український переклад чогирьох Євангелій і хоча він не зривав зі старославянщиною та високим стилем („Йоан рече“ і ин.), то все таки про нього можна сказати, що то одинокий переклад Євангелія на живу мову цілого руського народа тому, що мова того перекладу, який продається в нас під назвою Євангелія „на рускомъ нарѣчїи“, не може називати ся живою мовою ні великоруського народа, ні російської літературно-освіченої суспільности; се мова нашої духовної літератури десятих років сього століття, себто ще більше застаріла і мертва, як карамзинська. В багатьох випадках переклад сей навіть відповіднійший для України, як для Великої Росії, бо українська мова все таки ближша до церковно-славянської, як мова народа в Великій Росії. Сей переклад може очевидно розходити ся по Росії лише доти, доки існує монополія на його користь, піддержуваний правилами про духовну цензуру.¹⁾

(Далі буде).

¹⁾ Цікаво переглянути каталог важніших перекладів Святого Письма, розширюваних знаменитим британським Біблійним товариством, щоб переконати ся, до якого степеня старають ся в західній Європі приближувати »слово божє« до душі народів, звертаючи увагу на найменші відміни народньої мови. Ми бачимо, що існують переклади Святого писма для Португальців, і в колоніях, в Індії, і в метрополії, переклади: іспанський і катальонський, італійський і романський і пімонтський і ин. І для народів Росії має льондонське товариство переклади і литовський і самоедський, дорпатсько-естонський і ревельсько-естонський. Лише для племен руського народа існує одинокий переклад, із якого фраза з Апостольських Діяній, приведена в каталозі як взірць ріжних мов — надрукована так: »Какъ же мы слышимъ ихъ говорящихъ собственнымъ, каждому изъ насъ природнымъ нарѣчїемъ.« Най читач згадає, чи здибав він де подібну мову крім перекладів із латини в гімназійних зошитах? А така мова називається в згаданім каталозі russ. modern і Святим Письмом на такій мові дозволяють ся всі племена і відноги руського народа! М. Д.

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.

II.

Коли українська література аж отсе недавно почала набирати утилітарного характеру, то на скусне зображене народнього життя вона звернула увагу від першісїнької своєї появи і мала вплив навіть на суспільність усеї Росії. Хоч як припізнені, в порівнянню з теперішніми скусними вимогами, повісти і театральні пєси Гоголя-батька, Котляревського та Квітки, а про те як порівняти їх із проблемами зображення народнього життя у сучасних їм письменників Великорусів („Бѣдная Лиза“, „Марьяна рожа“ й т. п.), то перевага живости й правди зображення буде на боці Українців, і в російській літературі треба йти до творів 40-вих років, до Тургєнєва та Григоровича, аби знайти ліпшу новелю з народнього життя. Старі українські письменники без сумніву мали вплив на пробудженє реального напрямку в літературі і поза межами України. Так Котляревський своїм „Енеєм“, що викликав і великоруське наслідуванє,¹⁾ без сумніву поміг реакції против псевдоклясицизму; Котляревський же, Гоголь-батько, Гулак-Артемівський мали сильний вплив на Гоголя-сина, в чому можна досить переконатися, переглянувши „Вечірницї на хуторі“. Український письменник 40-их років, Шевченко, хоч уступає в реальности зображення народнього життя викликаним Гоголем натуралїстам російської літератури 50-их і 60-их років, бо носив у собі ще багато відгуків романтичної епохи та зображав не так типи, як ідеали українського життя; але за те яснїстю свого протеста проти неправд і нагнїту над народом, проти тої мертвоти життя, на яку присуджена була маса народу й суспільности в за-

¹⁾ Тепер доказано, що річ мала ся навпаки, що Котляревський користувався готовим великоруським взірцем. *І. Ф.*

кріпощеній Росії, — Шевченко перевищує всіх російських письменників сорокових років і не уступає нікому з ліпших діячів руського слова щасливішої епохи. Аби знайти тут йому рівного, ми мусимо спустити ся до 60-их років, на пр. до ліпших поетів Некрасова. Сього року (1874) російська суспільність з подякою згадувала про те, що Тургенєв своїми „Записками охотника“ зачіпив кріпосне право і через те може бути зачислений до починачів реформи 1861 р. Не гадаючи вменьшати заслуги Тургенєва, ми не можемо не нагадати, що протест „Записокъ охотника“ проти кріпосного права, се тихий шепіт у порівнянню з голосними прокляттями, якими нап'ятував його Шевченко, і що через те одно Шевченко повинен бути згадуваний як один із небогатьох людей, котрі, бодай на Україні, будили людські почуття та гидоту до насильств чоловіка над чоловіком в одну з найтяжших епох нашої історії. Коли нарешті Росія почала наближати ся до ясного сформулювання питання про визволене селян і російська література мусіла шукати за границею, в романі Бічер-Стоу, образів, які представляли би в скусній формі протест проти рабства, — вона знайшла в надрукованих 1858 р., значить написаних перед славними рескриптами 20-ого листопада 1857 р. (після яких у перших випусках журналів за 1858 р. появил ся й переклад „Хатини дядька Томи“) оповіданнях Марка Вовчка і здемасковане кріпосного права й симпатичне зображене народнього життя. Відси й те горяче прип'яте української письменниці російською критикою, зараз доконианий переклад її оповідань у ліпшій тодішній журналі („Русскій Вѣстникъ“, видаваний М. Катковим), і другий переклад зроблений автором „Наканунъ“.

Гадаємо, що сказаного досить, аби доказати, на скільки безпосереднім і посереднім впливом українська література, иноді навіть випереджаючи російську та великоруську, і все розвиваючи ся відповідно ходови російського суспільного руху, помагала літературно-суспільному розвою не лиш України, і на скільки, значить, російська суспільність повинна бути заінтересова в її здоровім розвою. На жаль, твори української словесности ніколи не були у нас предметом безперестанної аналітичної критики по такому методу, якого взірці ми бачимо у Белінського та Добролюбова, і се може одна з причин, чому иноді у самих українських письменників не досить ясні ідеї про значінє тої словесности, та ще через те протягом часу сеї словесности значно лишила ся по заду

загально-руської та великоруської, тим то й слабі боки її, помітні й у ліпших її представителів (сентиментальність, дуреньковатість, певна дїточість або грубість юмору) протягом часу майже зовсім заїли сильні. Коли російська література в творах Тургенєва, Гончарова, Достоевського, Щедрина з'ображає живими красками типи суспільности руської, спільні півночі й полудню Росії, коли Некрасов, Островський, Гл. Успенський, Рєшетніков, не згадуючи про інших, вивели стільки живих типів великоруського народу, — то українські письменники, особливо молоді, дуже часто грають ся оперетками à la Котляревський, та повістями, де виводять або іділічних пейзанів або сьміхотворців, або показують ляльки, що мають представляти ніколи не бувалих у дійсности „дѣвъ изъ народа“, які чудним способом, під впливом народолюбців із студентів або сільських учителів, за кілька днів підняли ся на висоту цивілізованого розуміння та радикального розв'язання всіх „питань життя“, або ж без усякого життя й подробиць намазані лиця народолюбців. Початок остатнього роду літератури зробила повість „Майор“ д. Куліша, надрукована 1859 р. в „Русском Вѣстникѣ“, повість, де між иньшим виступає якийсь Сагайдачний, молодий демократ, що прийнятий найрадикальнїйшими європейськими ідеями і рівночасно дивує повітових урядників адресами своєї переписки все з превосходительствами та сиятельствами, і нарешті женить ся з „донькою народу“, піддаючи ся всім обтяжним і тепер освіченому чоловікові цікавим лише з етнографічного боку обрядам козацько-селянського побуту. Подібна література аналогічна деяким нашим романам радикального напрямку, де виступають найдобромисійші, але наймлявійші молодці й дівчата, що говорять високим стилем про народню справу, про життя в народі, про внесенє в нього правди і т. д.; і характерно, що й тут ініціатива пішла від українського письменника, котрий зрештою написав і живійші твори і котрого белетристика не чинить ані головної ані тим менше сильнішої сторони діяльности. А втім, по справедливості треба сказати, що тим часом як про справу в радикальних російських романах хоч і говорять ся не дуже ясно, але сама та справа очевидно належить до категорії більше практичних, суспільних завдань, які можна навіть і ясно виразити словами: праця коло поліпшення зверхнього побуту та побільшення просвіти в народі, — мрії й ідеї українофільських романів сильно схилиють ся до славянофільської містики. Хоч, звісно, й українофіли не можуть забути суспільних завдань,

не можуть не чути свого обов'язку працювати задля матеріального добробуту та просвіти народу ; — але в своїх романах вони показують нам як сю працю, так працю коло засвоєння самими діями побутової народньої обстави, не як працю коло народу, серед нього і задля нього, — як працю коло себе самих, аби перейняти ся народністю, зільяти ся з народом до втрати свого лиця, до засвоєння народніх епічних форм побуту і мало не всіх подробиць народнього світогляду, не вважаючи на їх середньовічне припізнєнє. Треба признати ся й до того, що романісти добромисного радикалізму — Гоголі в порівнянню з новими українськими авторами драматичних і епічних з'ображень, бесід і подвигів доньок народу та народолобців. Зо скількох писань того роду¹⁾ ми спинимо ся на однім, — а власне на оповіданню „До-світа“. Поперед усього в сім оповіданню характерний самий заголовок, що нагадує й медові роки всеросійського лібералізму, коли після „Наканунї“ всі ми ждали появи людей з дійсним „ділом“, і переживши „трудное время“. д. Слепцова, діждали ся нарешті романів, де представляли ся „нові люди“, то вихвалювані, то побивані авторами, відповідно до краски сих остатніх, — але в обох разях із забутом основних способів віддати дійсність, вироблених ліпшими нашими белетристами та критиками. Залив літератури подібними писаннями грозила завернути нас до способів творива часів Правдолюбових, Неодяєвих і-т. и. і навіть суздальських образів „страшного суду“ або „миши кота хоронять“ ; але, на щастє, показало ся, що російська публіка основно попсована Гоголем, і через те, не подаючи ся ані червоній, ані білій красці авторської добромисности, домогла ся від белетристики з'ображення живих людей, а не ляльок із написами та виливів авторів „від себе“. По чудній играшці природи показало ся, що найменше попсовані Гоголем власне його найблизші земляки, котрі в неймовірно великому числі віршів оповідали про „Світання“, „Досвітки“, „Ниву“, на якій сїє ся добро і „слово“ — десять авторів одними й тими самими словами, — і все те з алегоричністю, що переходить своєю неясністю безконечно разів розмови про „діло“ в петербурських романах добромисного радикалізму

¹⁾ Напр. писана подільським нарічєм комедия „Ганнуся“, комедия д. Константиновича „Був кінь, та зїздив ся“, оповідання поміщені в галицьких часописях, як напр. особливо оповіданє „До-світа, оповіданє про людей нового часу“, в часописи „Русалка“, 1866, чч. 6—11.

та про „здоровий розум“ у московських новелях, про „марева“ та „панургові стада“. Що-ж до белетристики, то треба признати українським белетристам і драматургам, що декотрі з них силою свого скусного зображення дуже близько підійшли до ідеалу, представленого „похоронами кота“. Ось напр. короткий зміст оповідання „До-світа“. В Любогірській повіті стоїть хутір „Рожевий цвіт“, що належить до діди́ча Климковського; в хуторі 200 душ селян і 3000 десятин землі. Але що Климковський — внук запорожця, що після руїни Січи втік навіть у Туреччину (як дістався син утікача на правий беріг Дніпра, де, як видно з усього, відбуваються події оповідання, і як міг стати в тій країні більших польських і російських маґнатів дідичем, автор не каже), то не лише не має діди́нських ідей, але навіть навмисно старає́ся жити по народньому. Говорить він у себе дома не инакше, як по-руськи, себто по-українськи, попри́каючи сусі́дів і сусі́док за їх польські та французькі розмови; доньку не хоче давати ні в яку школу, ані в пансіон, аби не стала „панночкою“. Правдоподібність існування такої особи серед діди́чів Київської губернії ще більше вменьшає́ся тим, що автор кладе події своєї повісти в пятьдеся́ті роки. Але Климковський не хоче, аби його донька була невчена і через те перетяглася у Київ, де й вибирає її учителів, і сам багато читає й багато думає, і коли донька підросла, зважає́ся спробувати здійснити свої замисли з її підмогою. Батько з донькою розмовляють про те, що є чутка, немов би то „цар хоче дати народови волю“; донька пропонує батькови самому визволити своїх селян, але батько відповідає, що його „заїдять сусі́ди“, і що треба ждати, поки „всі на се не згодяться“, а на наївну увагу доньки, що коли він „зробить почин, усі підуть за ним“, відповідає: „подумаю“. Вернувшись домі́в, батько й донька заводять школу і шпиталь, до котрого покликали молодого лікаря Сві́тайла з Киє́ва. Сві́тайло був син чумака з Полтавської губернії, — річ так само незвичайна, бо, як звісно, до теперішнього царювання діти́й тих станів, що платили податки, не приймали до гімназій та університетів. Молодий медик мав мало матеріалу до медичинської практики, і через те помагав Марусі Климковській учити в школі та проводив вечери з нею в читаню й суперечках.

Одного вечера товариство Климковських говорило про те, що́ було би, як би Січ стояла й доси, при чому старий висловив гадку, що „по сім боці́ Дні́пра (?) не було би панщини“. Завважаємо, що

роздаване земель старшині козацькій з обов'язками посполитих „послухати“, почало ся ще з часу Хмельницького, а в XVIII століттю вже майже завела ся паищина на Україні, так що ся розмова могла би бути наведена хіба задля того, аби показати, як паівні бувають иноді на Русі народолобці та як мало вони знають історію свого народу. Появляє ся нова особа — польський граф Чапський. Граф те-ж колись учив ся в київськiм університеті, але діставши спадщину покинув науку, поїхав за границю, де, як належить ся, пустив майно. З Климовським пізнав ся тому, що зичив у нього гроші. До того Маруся йому подобала ся і він загадав оженити ся з нею, аби, до речі, захопити й нову спадщину, так що граф часто їздить до Климовських, хоч їх „хлопська“ генеалогія та ідеї й не подобали ся йому. Розуміє ся, що граф і медик Світайло обмінюють ся не дуже симпатичними фразами, а проте граф, що навіть сердить ся, коли Маруся зве його графом, бере ся й собі заняти ся заснованою Климовськими школою, та Світайло не зовсім чемно відпихає його пропозиції. На питанє Марусі, після відходу графа, чому Світайло не приймив пропозиції, молодий медик відповідає так: „Тому, що він Поляк, а де Поляки, там і польські тенденції, котрі не потрібні ні нам, ні (мало)-руському народови. Нашому народови треба просвіти й науки, а він пічне говорити про політику... заведе байки про „ojczyzna“, скаже, що й тут була Польща. Бог з ним.“ — „Значить, ніякого Поляка не треба допускати до нашої справи?“ — питає ся Маруся. „Ні, тих Поляків, що думають по нашому, а не так, як думала Річ Посполита, тих Поляків треба приймати до нас... Але таких один, два, три, тай годі. А чому їх мало? тому, що вони й доси не хочуть порозуміти, що Русь і Польща, хоч і споконвіку рідні сестри, та нема між ними старшої: обі рівні. Поляки хочуть, аби Польща була старшою сестрою та роздавала свої ласки молодшій сестрі, Русі. Русь сього по віки не прийме. А поки Поляки не порозуміють сього і не докажуть ділом, що ми й вони рівні, доти не буде добра й мира між нами. Поляки — люди революції: їм давай рівню, кров... а ми не хочемо війни, нам треба мира й науки. Ми віримо, що поле, засіяне словом правди, дає красні плоди, ніж нива, наповна людською кровю та нагородвана людськими трупами.“ На Різдво старий Климовський поклав зазначити се сьвято, що було й сьвятом іменин його доньки, даруванєм вільної своїм селянам, але вони її не приймили, відповівши: „не треба нам сеї бумаги, ми й без неї жили гарно... ми ваші,

а ви наші, всі рівні(?), всі крпаки(?) — всі й вільні(?).“ Коли розходилися селяне, надїхав граф Чапський, що лишивши ся швидко на самоті з Марусею, признає ся їй, що її любить і осьвідчує ся їй, але вона відмовляє. Тут уже автор не міг витерпіти, аби не піти за звичаєм українських белетристів — казати своїм особам говорити піснями, і посадив Марусю за фортеп'яно, за котрим вона починає співати пісню, якою Наталка Полтавка відкидає пропозицію возного; а потім на увагу Чапського, що ся пісня не відповідна пригоді, змушує Марусю, після уваги, що вона „так собі співала“, заспівати й другу пісню:

На городі бузина перерублена,
Одв'яжи ся ти од мене, я полюблена!

Розлючений граф біжить просто в офіцину до Світайла, вгадуючи в ньому противника і, звісно, кличе його на поєдинок, від якого молодий медик відрікає ся, видержуючи льогічнійше від Базарова гадку про дурницю поєдинків, і пояснивши Чапському, що він ніколи з Марусею про любов не говорив. Граф успокоює ся і відїжджає, не покинувши надії на сповнене своїх замислів... 9-ого січня приїхав у хутір ісправник і становий пристав, з наказом обшукати Світайла, і як би знайшов що-небудь противзаконне, то запечатати і разом зо Світайлом привезти до Київ. Противзаконного пічого в паперах Світайла не знайшли, а підозреного знайшли лише латинську ботаніку та німецьку фізіологію, котрі справник разом із господарем їх повіз у Київ. За два тижні з верхом появил ся в хуторі Чапський і оповів, що бачив Світайла, як його везли на висилку в Мутну Воду (десь коло Урала, у Персії, як поясняє граф!) за те, що той буцім-то „бунтує селян“, пускає „фальшиві чутки“, „ширить революційні ідеї“, „українську пропаганду“. Граф видав ся дуже чесним чоловіком і взяв ся уладити листові зносини Климовських із Світайлом. Але ті зносини були якось-то так організовані, що навіть і поштою Климовські перестали діставати листи від висланого приятеля. Так минуло два роки. Став духа у Марусі тай її заходів легко вгадати. Нарешті приїхав з Одеси купець і розказав Климовським, що бачив Світайла, коли їздив у торгових справах, і додав, що Світайло дивує ся, чому на його шість листів нема відповіді.

Появляє ся підозріне, що либонь чи не Чапський перехоплює переписку, і через те рішають писати далі через Одесу й згаданого купця; Маруся ж сідає й пише до пізньої ночі, а на другий

день їде в повітове місто. Переписка Світайла і Климковських дійсно владжує ся і Маруся навіть подумує про те, аби самій їхати в Мутну Воду; але одного гарного ранку появляє ся Світайло своєю персоною. Показує ся, що Маруся написала просьбу цариці і просила, аби Світайла або увільнили, або судили. Просьба Марусі мала той наслідок, що Світайла увільнили і завели слідство: хто перехоплював переписку нашої пари?(?) Слідство відкрило такі річи, що Чапский мусів утікати з Росії, (!) Маруся і Світайло повінчали ся, узяли ся за свою роботу в користь народу, котру ї сповняли в щастю ї веселости, (!?) а Чапского покарали на смерть підчас повстання Поляків. „Він чесно спокутував свій гріх“, завважає Світайло, а автор кінчить своє оповідане: „Він був недобрий чоловік, але добрий Поляк... Як би він не аристократична дитина, то був би ще красший... А про те із сього (?) видно, що швидко вже буде день... Тепер свитає... свитає, народить ся хлопська Польща і по братньому важне з хліборобською Русю!“

Треба признати, що в оповіданю, якого фабулу ми подали, зачеплено становища, які справді були в житю України, зазначено деякі риси ї ідеї змагань молодіжи української 60-их років, загальноруського тодішнього базаровсько-рахметовського типа, але в своєрідними відтінками, що може появили ся навіть ранійше в порівнаню з иньшими країнами. Сюжет і становища, в які автор ставить свої особи, показують досить рідку у нас пробу суспільного, а не лише психологічного романа ї повісти, — і дійсно, коли в якій стороні у нас можна би було знайти сюжети до такого романа, то власне на Україні, в епоху 1856—1863 рр., коли нарід, пани, урядники, молодіж руська ї польська були в особливому сильному русі.

Але по-перше, фабула оповідання ї нариси характерів майже не розвиті, голі ї сухі, не обросли живими подробицями; а по-друге, автор забув перше правило живої белетристики — виводити на сцену існуючі, а не видумані особи ї становища, — забуте, за яким пішла ї невмілість звести кінці з кінцями; а окрім того автор показав порядну неясність ідей, коли казав Світайлу висловити дві супротивні думки про тенденції Чапского. Всі отсі уваги зводять ся до того, що головна недостача повісти нашого автора — то властиво неприсутність повісти, а присутність лише самих добрих намірів... в тім числі намірів — написати ї повість.

Ми готові згодити ся, що рисоване „нових людей“ взагалі далеко труднйше, ніж „старих“, і що іронія майже завсїгди пліднйше жерело літературної праці, ніж похвала. Але неясне розуміння завдач новйшої белетристики та її скусних способів, окрім слабости таланів, — ось причина, чому й сатиричні проби українських белетристів новйшого часу мало чим утекли від „Похоронів кота“. Найудатнйша проба в такому роді — оповіданє „Пан Комарчук“ Данила Медовика (з наївною допискою — „що прозивають Погонцем“), написанє в 1863 р., але надрукованє у „Правді“ за 1870 р. (ч. 31 з великими похвалами редакції, що називає перо Д. Медовика найлйпшим пером на Україні). Оповіданє починає ся в Петербурзі, де пан Комарчук, властитель 1000 душ у Харківській губернії, завзятий українофіл і народолобець, одягнений у шовкові шаровари, „завширшки як Чорне море“, вишиту по-українськи тонесеньку сорочку і т. и., збирає ся їхати в батьківщину, аби завести уставну грамоту і балакає на теми Шевченка про доконечність задобрити несправедливости перед народом, звільяти ся з ним і т. и. Автор уже наперед оповідає, чим скінчили ся подібні балаканки пана Комарчука, коли збирала ся підписка на голодних на Україні, при чому пан Комарчук поступив з особами, що збирали гроші, так як Іван Іванович у Гоголя з тою бідачкою, котрої питає ся: „Може ти, бабусю, їсти хочеш?“ — а потому каже: „Ну, йди, адже-ж я тебе не бю!“ і далі рисує ряд невдач і розчаровань, себто, красше сказавши, ряд здемасковань пана Комарчука при зустріті з селянами, коли прийшло ся показати народолобство справді. Ся тема дуже вдячна і майже зовсім не зачеплена в російській літературі, де можна знайти хіба скілька рядків (у Тургенева) про пана з московських славянофілів. Подекуди й до остатнього часу і серед українських панів тягне ся традиція ідей їх предків із козацької старшини XVII і особливо XVIII ст., коли ті предки не від того були, аби не пошуміти, коли не можна збунтувати ся, про права України, про „козацьку волю“ й т. и., наляати „Москалів“, а при тому самохвальстві кривдити селян і дрібних козаків, підлизувати ся висшим персонам із тих же Москалів і подавати супліки про звівнанє прав їх із правами великоруських панів, що зробила ще в 1767 р. українська козацька старшина поруч супліки про обновленє гетьманетва та самоуправи України. Подібний характер лібералізму української козацької аристократії й був головною причиною, чому український суспільний лад XVII ст.

так швидко зробив місце ладови московської Руси, чому нарід український так мало дорожив тим ладом; хоч коли той лад упав, то нарід нічогісінько не виграв, бо суть змагань української старшини сповнило правительство Катерини II, а то: після зрівняння старшини в правах із великоруськими панами, вона змогла, кажучи словами Пушкіна, „скакати в князі з хохлів“, і почате нею закріпощенє селян було довершене силою державного права. Потомкам помічників Хмельницького, Мазепи й т. п. властиво нічого більше бажати. Але така вже прикмета всякої „старшини“, що вона чує доконечність инколи дуги ся, не заводячи зрештою „новини“, як і московські достойники Фамусова. А тут відповідно то ліберальному рухови александрівських часів, то славянофільському дальших повстало українофільство („Харьковській Українській Вѣстник“, „Наливайко“ і „Войнаровський“ Рилєєва, потому Шевченко і рух 1856 – 63 рр.). Потомки помічників Мазепи не могли не обізвати ся на сей новий рух, тим більше, що тут, як і в кождім національнім русі, є гарний гачок аристократизмови, бо кождий національний рух одним своїм боком звертає до минулого, що скрізь в Європі мало більше або менше феодальний характер; в тих же нагодах, коли через минулу історію якась народність була найменше порушена лише в низших верствах народу, національні партії й кружки в епоху відродин усе були раді наверненю до тої народности, що стала „мужицькою“, кожного потомка старої аристократії і навіть кладуть иноді, як се бачимо в Чехії, за одну зі своїх цілей працю коло навернення аристократії до „історичних традицій“, як се каже ся. Національні партії й кружки часто таким чином суперечать самі собі, бо забувають, що народність, яку вони хочуть відродити, власне тому й опинила ся на ступні „мужицької“, що вишні класи задля станових користей покинули її, — забувають і те, що самі-ж вони не раз хвалили ся своїм переважно демократичним напрямом, і підчеркували, що будім-то сим напрямом визначає ся переважно історія їх народу. Скоки народолюбних аристократів від корисного їм status-quo до дилетантського народолюбства та хлопоманії, попри скоки самих народолюбців від „історичної шляхти“ до народу, — безперечно найчистішого зберігача й народности, — се багатий матеріял задля сатирика; додамо — і задля публіциста, і задля соціолога, бо вони можуть тут вияснити собі питанє, чого варті задля поступу суспільного виключні національні ідеї. Чехія, Польща, Угорщина,

Галичина і навіть по часті сама Німеччина від 1815 р. — ось поле для обсервацій подібних появ, а у нас, у Росії, їх можна бачити на появі в житю ідей славянофільства та українофільства. Але на жаль наша література не лише не обробила з таланом отсі появи, але й не доторкнула ся до них. А тим часом славянофільство та українофільство 30—40-х років, з його більше аристократичним і ділетантським характером і від часу визволення селян, коли масковий баль народности прийшло ся заводити в серіозну справу, дали би чимало літературного матеріалу задля дійсного талану.

Читаючи оповіданє „Пан Комарчук“, чуєш досаду, бачучи, яка прегарна нагода була для автора показати релефно купу рисів народнього й панського життя й відносин недавнього часу, — тим більшу досаду, що автор майже скрізь вибрав навіть і становища дуже характерні, та лише не зміг усе таки зробити повісти, що відповідала би сучасним літературним домаганням. Так, не кажучи вже про ненатуральний іронічно-хвалебний тон, яким написано оповіданє і який нарешті надоїдає болюче, — по перше, властиво кажучи, в оповіданю нема оповідання, а лише короткий конспект його, перериваний відносно довгими розмовами та вигукуваннями автора. Далі і в тім конспекті декотрі становища дібрані дуже ненатурально, аби робити таке вражіне, яке повинно робити типічне змальованє життя, хоч би й з обличительною тенденцією.

Після розмов про доконечність зближення з народом і деклямацій виривків із „Послання до земляків“ Шевченка, пан Комарчук виїжджає шестірнею в кареті на Україну, де один із перших наслідків його їзди був той, що перевернув віз із горшками, який вів „хохол“, що незручно звернув перед швидкою каретою. На приїзд пана нарід не зібрав ся зустрічати його врочисто в більшій кількості, і се дуже розсердило пана; він нарешті казав зібрати громаду в саду перед ганком. День на збори призначено робучий, селянський, а не панський. Довго вистояла громада, печучи ся на сонці, поки нарешті вийшов пан у тій розкішній українсько-козацькій, або красше сказавши, українофільській одежі, в якій він виблискував і в Петербурзі, і яка ще більше відбивала від бідности одєж дійсних Українців, що зібрали ся коло ганку. Льокай, отворяючи двері панови, хихикнув у рукав. Автор, хоч зі своїм звичайним кривленєм, але подає характерну прикмету відносин простого народу до панських переодягань: „І я, — каже автор, —

вишив було собі народню одежу, звісно, не таку багату, як у пана Комарчука, і раз, коли льокай мій засьміяв ся, дивлючись на неї, — я запитавсь: чого він сьмієть ся над чесним убранєм? Так він мені й відповів: „Бог знає, чого не видумують пани, каже, для своєї потіхи; немов діти, — тому й сьмішно. Ось тепер грають ся в мужицьку одіж!“

Пан Комарчук, поздоровивши ся з громадою, почав говорити про те, що бажає добра селянам, рад їх волі, надіє ся, що вони лишать ся добрими сусідами, а він буде боронити їх від усякої напасти. „Будьте добрими людьми, — казав пан, — не робіть мені ніякої шкоди, бережіть моє добро, мій лїс, то й я вам пригоджу ся коли небудь.“ Все йшло гарно, але один селянин промовив до пана по великоруськи... Пан почервонів і закрутив вус. „Я, каже, приїхав на Україну, хотіло ся рідну мову почути, — а ти до мене з московщиною лїзеш. Московське нехай в Московщині й зостанеть ся, а у нас нехай своє буде. Що се ти, хлопче, гордуєш рідною мовою? Погано! Я не тобі пара, каже він, випростувавши ся, — тай то говорю по нашому, а ти, каже, що за цяця така? звідки взяв ся? Се, каже, сором і стид, панове-громада, що не вчите ся шанувати своє рідне. Коли у самих нема десятої клепки, так хоч на мене подивіть ся. Я пан, у мене 1000 душ, мене скрізь шанують, моє ім'я йде межи людьми, а я хіба балакаю по московськи з вами, хіба стидаю ся свого?“ — „Та се, пане, Москаль і єсть. Се, вибачайте, той самий, що як були останній раз тут, то виміняли у справника за цапа з вашого стада, та ще й дзвінок дали. Сьміяли ся тоді, що виміняли кацапа за цапа, а дзвінок дурно пішов!“ — „А-а-а! протяг вельможа. То чому-ж ви не навчите його по нашому? Адже-ж тому, що він тепер ваш, то й вам сором, що й доси не вивчить ся.“ Вельможний Комарчук сердито подивив ся на обідрану громаду. „Та ще скажіть мені, панове-громада, що се у вас за одежа? Хіба кращої нема? Се вже не знати, що й Москалі краще ходять. Та я й не розберу, яка вона, — тільки бачу, що не наша. Що се у тебе, хлопче?“ — „Що? штани! — „Хіба-ж такі носять?“ — А носять! — „Ну, у перше бачу. Я думав, що наші рідні штани широкі, як Чорне море, а се у тебе німецькі „галанці“, пане брате. В Німці, певно, постриг ся, а?“ — Ат! — „Я тебе питаю ся, голубчику, чого се ти в галанцях ходиш, та ще й штанами їх величаєш? Ось у мене штани, так штани (вельможний розправив свої), а у тебе галанці,

та ще й вузенькі, немов у тих, що в городах труби чистять. Скажиж мені, чого се ти так одяг ся? Може твоїй любці вони подобають ся? (Пан розвеселив ся трошечки, уже почав і жартувати. Що се за добра душа!)“

А тут хтось із заду як бухне:

— Се тому, пане, у нас штани вузенькі, що убожество наше, ні пошити таких, як треба. Ось як ваші, пане, стануть вузчі, так наші певно стануть ширші. Покинемо тоді ходити у галанцях.

— А я, — відповів пан, — покину з тобою, дурнем, балакати. Не дівь же тепер ніколи мені в вічі, чуєш!“

Довго пан сердив ся на невдачу першої зустрічі з народом, але нарешті перестав, і пішов по селу з візитами до селян. У кожду хату заходив він і полишав білет зі своєю фотографією й написом: „Був у гостях у любого сусіда тоді й тоді“. Біда лише, що собаки не хотіли признати в ньому селянина і ледви-ледви їх удержувано від того, аби не розірвали народню одежу пана. В одній хаті пан Комарчук наскочив на вмираючого селянина, при котрім не було нікого, окрім доньки, що видала ся панови красунею. Селянин умер, а про доньку пан потім оповідав, що він хотів зробити з неї сільську учительку, — та вона сама схотіла вийти заміж за кухаря. Достовірно тільки, що вже з Петербурга пан послав 50 р. зарядцеви, аби видати на зубок новонародженому тої Галі.

В Петербург поїхав пан Комарчук, розчарувавши ся до решти що до народу ізза заведення уставної грамоти. Взагалі сцена читання паном Комарчуком уставної грамоти після молебна — одинока живо написана сцена в оповіданю д. Медовика, хоч і в ній видно деяку темноту в уяві автора про точки „Положенія о крестьянахъ“. Пан Комарчук, не зустрітивши дяки в селянах супроти того, що він називав великою зі свого боку уступкою, до решти розсердив ся, коли один селянин забалакав: „Та не турбуйте ся, пане; ми будемо робити, як робили, а „оставної“ не підпишемо! Скаже начальство йти на оброк, — підемо на оброк, на викуп, то й на викуп, а тепер до „слухного часу“ будемо ходити на панщину. Звиніть, пане, а грамоти не підпишемо!“ Пан Комарчук, що казав було вже подати горівки, аби запити могорич, що стояв було перед громадою, наслідуючи гетьманів, без шапки, але потім надяг її, завважавши уперте недовірство громади, — тепер рішучо розсердив ся і забалакав уже й не по українськи: — Что-о? ахъ, ты, мерзавецъ! Слыхали, батюшка? Свидѣтелемъ будьте! а, каковъ? Я

тебѣ дамъ слушної частъ! Я тебѣ покажу, какъ бунтовать... къ чорту; (на льокаїв, що принесли горівку) свиньямъ вылить!... Я тебѣ дамъ „слушної частъ“! Связать его! Карпъ Ивановичъ, что стоите? Ахъ вы гайдаки! разбойники проклятые! Я васъ ужъ проучу, — какіе вы у чорта украинцы!...”

Не вважаючи на скусну мізерність оповідань „Передъ світом“ і „Пан Комарчук“, ми все-таки навели зміст їх, — аби показати читачеві, що при всіх неприхильних обставинах, не вважаючи на недостачу органа й критики, все-ж таки хоч у декотрих українських белетристів остатнього часу бачимо рух думки наперед від часів дилетантського писання сільської ідилії й бажане схопити в белетристичній формі більші риси сучасного життя України. Лише чи через слабість природних талантів, чи через недостачу порядно зорганізованої суспільної опінії, котра може появи́ти ся лише при існуванню сталої критики, чи через слабкість у авторів власної серйозності відносин до своїх починків, — оті проби молододі української белетристики визначають ся великою мізерністю що до скусности.

З усіх українських белетристів, що дебютували в галицьких виданнях, із серйозними скусними домаганнями можна приступити лише до одного, до д. Нечуя, що надрукував у часописи „Правда“ три оповідання та одну дуже цікаву статтю „Світогляд українського народу відносно до сучасности“, що показує в авторі велике знане памяток народньої словесности і за-одно просвічено-гуманий погляд на справи. Що до талану, то Нечуй не низше першого-ліпшого з молодих російських белетристів, що пішли в сліди Тургенєва, — з „Записками Охотника“ котрого одно оповіданє д. Нечуя, „Гориславська піч“ незвичайно схоже манерою й тоном.

До оповідань д. Нечуя, по перше, можна зовсім прикласти те домаганє, що стало аксіомою в російській белетристиці, а то, аби образи скусних творів були взяті з дійсности, а не з вільної фантазії автора, так що коли иноді критик-читач завважає у д. Нечуя відхили від сеї аксіоми, то може, звертаючи ся з докором до автора, покликати ся й на його власний примір. Окрім того у д. Нечуя ви зустрітите справді особи й образи, а не лише наміри та конспекти. Нарешті в трьох оповіданнях д. Нечуя, надрукованих ним одно за одним, видно виразний поступ як в обробленю подробиць, так і в самій їх скількості, себто, иньшими словами, в живости та повноті мальованя життя. Додамо ще, що повісти д. Не-

чуя, особливо остатня, зовсім виправдують причину свого буття, бо се не лише живі образи дійсности, але й образи, що появляють ся у перше; се особи й образи, взяті з такого життя, до якого ще не доторкали й инші руські белетристи, і до якого дуже часто трудно й доторкнути ся не-Українцям із роду й симпатий.

Перше надруковане оповіданє д. Нечуя, і судячи по манері, мабуть швидше ніж остатні два написане, се — „Дві московки“ („Правда“ 1868, чч. 8—13). Се — повість про долю двох женщин, різних характером і здатних до житєвої боротьби, але котрих житє однаково було розбите як тими умовами нашого недавнього суспільного ладу, так і — в одної з них, — фатальними наслідками певного темпераменту, часто подибуваного в українськїм народї, розбиті — в боротьбі з поняттями й відносинами, также приналежними українському народньому житю. Доля одної з товаришок — героїні повісти, Ганни, дуже проста: донька вдовиці, вона вийшла з любови за муж за сина вдовиці, жовняря Василя, що прийшов відвідати матір, жила з ним у мирному, робучому щастю якийсь час, поки потім не покликали чоловіка в Київ, відки пігнали кудись далі, де він і пропав задля жінки без вісти. Сина взяли в кантоністи, себто відібрали його від матери не лише фізично, але й морально, із нього вийшов писар, що прийшовши на відпуск до матери „посмотрѣть на наслѣдство“, висловляв надії „пойти вверхъ по проложеннымъ путямъ“; але скінчив тим, що написав лист із Тули з просьбою продати „хату и другое имѣніе“ й післати йому гроші, потрібні йому на убрание й подарки „прекрасной барышни мѣщанского роду“, з котрою писарь, „знающій всѣ ахвицерскіе артикулы и понимающій благородное обращеніе“, збирає ся женити ся. Ганна за порадою попа й подруги своєї хати не продає, та все-ж таки помирає в ній у бідности й голоді, прикрита подертою свиткою та прощана лиш одною своєю подругою Мариною. Треба зрештою сказати, що ані особа Ганни, ані її становище в оповіданю д. Нечуя не нарисовані ані з великою докладністю, ані особливо оригінально, хоч відносини писаря до матери могли бути нарисовані живійше й повнійше; і взагалі д. Нечуй сказав ізза сього менше, ніж д. Куліш у нарисі „Зовсім инший чоловік“, поміщенім у петербурській „Основі“, — нарис, який не визначає ся скусною живописю, але найкрасшим доси способом резюмує всі риси навичок і понять, що відділяють жовняря від селянина. Але за те особа другої жовнярки, Марини, і нарисована

дуже живо, і вибрана автором зовсім оригінально. Се тип жінки з горячою, страсною натурою, з поривами до самотійного життя, до краси життя, до розкошів. В українській пісні часто мелькають образи такого роду жінки, так що його можна вважати побутовим в українському житті. Але пісня народня взагалі може лише кинути нарис характеру, а не обробити його; а сям разом пісні не стільки говорять про такий тип, скільки дають чути, що авторами декотрих пісень були жінки такого роду. І з пісень же видно, що ті жінки рідко кінчать щасливо. Взагалі один із характеристичних рисів побуту України, як він відбиває ся в піснях, се — велика роля сусідських пересудів і „ворогів“ у долі дівчини. Дуже часто видно, що „ворогам“ удає ся покусати добру славу і дальшу долю дівчини. Треба признати ся, що єї характеристичні ознаки „вороженьків“ не були досліджувані докладно ні українськими етнографами, ні белетристами, і через те про причини такої появи не можна ще говорити рішучо. Ми думаємо, що одна з її причин ось у чім: і народній характер, і відносний поступ українського народнього життя виробили в натурі української жінки пориви до самотійности, які сотворили навіть декотрі форми побуту, напр.: вільні відносини між людьми ріжних полів, вільний вибір чоловіка й т. и. Але взагалі лад життя і навіть ідеали його лишили ся все-ж таки патріархальними, значить, некорисними задля молодих поривів до волі й самотійности, — ось чому старовіська мораль домогостроевського типа все-ж таки воркотить на появи особистої ініціативи і, зустрітивши натуру найменше здатну піддати ся її оковам, кидає ся на неї з особливою злобою, котра, своєю дорогою, роздразнюючи молоду, енергічну натуру, доводить остатню часто дійсно до капризно-ексцентричних виходок, до псування власного життя, аби лише досолити „ворогам“. Часто пориви до волі появляють ся в українських дівчатах лише власне як пориви та як щось часове в натурі смирній і — особливо коли вона натрапить на відповідного милого, освітивши на час життя щастем любови, — втихомиряють ся. Іноді й більше енергічна, більше жадна волі дівчина, зустрітивши повне вдоволення своїх поривів до волі й раювання в своїм виборі та в житті з любим чоловіком, также входить у, так кажучи, законні береги, переносячи силу страсти на любов до дітей, вдовольняючи жадобу діяльности доматорством. Але не все родинне життя складає ся щасливо; а народнє життя не дає, окрім родини, иньшого виходу

задля енергії та пориву до вільної діяльності не лише жінки, але й мушкетери. Отже долю такої нещасливої, але типічної дівчини, Марини, і взяв ся показати д. Нечуй. Подібний тип, але при щасливіших обставинах, уже був нарисований з легка Шевченком у півдраматичній поемі „Сотник“: де-не-де ми бачимо його в оповіданнях М. Вовчка і навіть у Гоголеві Оксані („Вечір перед Різдом“) мелькають риси дівчини того-ж типа, який можна вважати одним із корінних типів української раси, бо з ним ми зустрічаємося і в досить живім начерку галицького белетриста Федора Заревича „Вітрениця“ („Правда“, 1868, ч. 14). Але ніхто доси не показав з такою повнотою, хоч усе ще далеко не вдовольно, трагізму життя дівчини цього типа, як д. Нечуй в особі Марини в „Двох московках“.

Товаришка Ганни, Марина, давно вже будила неприхильність і сплетні сторожів сільської моралі своєю рухливістю, вільністю зносин із парубками, страстю до танців і пісень, — і здає ся, остротою язика (ми кажемо, здає ся, бо автор зовсім не доторкає ся до цього боку). Матері не дозволяли своїм синам посилати сватів до Марини, тай вона не дуже-то квапила ся виходити за муж. У купі зі своєю товаришкою вона полубила жовняря Василя, але лише помагала зближенню його з її товаришкою, у котрої з боєм у серці була дружкою на весілля, співала, веселила ся, танцювала, коли серце тріскало з горя та заздрости. Від тоді Марина стала ще різша в зносинах із сусідками, ще сміливіша з хлопцями. На злість сусідам і одному парубкови, що не від того був, аби женихати ся з гарною й веселою дівчиною, та бояв ся брати за жінку дуже вже „жартовливу“ Марину, — Марина вважає ся вийти за першого-ліпшого і виходить за жовняря, що був собі ні поганий, ні гарний, а так собі, як усі жовняри. Але вийшовши за муж, Марина побачила, що жити з чоловіком немилим — не жарт, а проба тим гіркіша, що Марина сама чула, що муж її чоловік зовсім не поганий, і навіть жалувала його. Нарешті жовняря покликали до служби, на яку швидко, дивлячи ся здалеку і плачучи, Марина відвела й любленого нею Василя, чоловіка Ганни. Марина пробувала забути ся, скликаючи до себе молодіж на вечірниці, веселила ся як дівчина, кокетувала з молодими парубками, — але ніщо не помогало. Покинула вона веселість, привязала ся з новою силою до товаришки, горе й бідність якої старала ся полекшити, але померла й товаришка. Марині лишило ся

ходити до церкви, але прийшла одна жовнярка з Києва і збудила жадобу життя в старіючій ся Марині оповіданнями про вільне й веселе життя в Києві. Марина пішла з нею, — й скінчила своє многотерпеливе життя в жовнярській коршмі, з якої її витягли рано на вулицю.

В оповіданню „Гориславська ніч або рибалка Панаас Круть“ („Правда“, 1868, чч. 23—26) д. Нечуй рисує другу типічну фігуру українського побуту, зрештою вже зачеплену й иньшими авторами, лише в нових становищах. У гарному містечку на річці Росі в Київській губернії, в одній із красивих краєвидами місцевости на Україні, рибалка Панаас Круть оповідає свою долю в почи молодому товаришеви. В сій оповіданню ми бачимо ту саму фігуру українського ідеаліста, яку нарисував Шевченко в Перебенді, — в родині та в боротьбі з практичним життям. Родинне щастє його з жінкою трівало не довго, а погоня за богатством не була вдатна, через власний ідеалізм і конкуренцію Жидів (спомини про життя з жінкою, про те, як Панаас возив на ярмарок шанку, та про торгівлю жидівську — ліпші місця в повісті). І так йому лишило ся тільки за порадою приятеля, такого самого ідеаліста, як сам, зайняти ся риболовством, у яким він знайшов і невеличкий заробок, і волю, і вдоволенє своїм естетичним і обсерваційним інстинктам. Тай тут бистра, камениста Рось таки перевернула його човен. На Україні можна подібати чимало таких старих людей, зайнятих різними, так сказавши, проміжними працями (свого роду зайвих людей): рибалок, пасічників, сторожів садів, бондарів і т. п.; — у богатях із сих тихих і мовчазних людей є на душі Одиссея про те, як і він рвав ся, як то кажуть, „за людьми“, аби стати „чоловіком“ — та не став ним власне тому, що натура сотворила його „чоловіком“ в иньшому, висшому розуміню. Дуже часто такі свого роду „зайві люди“ самі себе називають дурнями, невмілими, бо загальний лад життя навколо них піддав і їм гадку, що лише той розумний, хто придбав „худобу“, „добро“. Але дайте народови просьвіту, — лише дійсну просьвіту і в близькій народньому серцю формі, а не оту цивілізацію, що появляє ся у „Двох московках“ в особі писаря, а в „Гориславській ночі“ як Жиди-лихварі, — і ті „зайві люди“ розвіють у собі ту „іскру божу“, що не дала їм стати такими „як люди“, і стануть красивими провідниками в народі красивих ідей цивілізації.

Яка-ж була доси стичка між народнім життям і так названою цивілізацією, — д. Нечуй показав докладно в найдовшій і найкрас-

шій своїй повісти „Причепа, картини з життя Волинської України“ („Правда“, 1869, чч. 12—46). Ся повість занадто довга і занадто повна живих подробиць і сцен, аби ми взяли ся в рецензії подати увесь реальний бік її змісту тим із читачів, що її не читали. Ми гадаємо, що швидше чи пізнійше автор видасть повну збірку своїх творів у Росії,¹⁾ і хто-небудь перекладе красну його повість на російську мову, тоді наша публіка матиме можливість оцінити новий талан у нашій літературі, який не уступає ні в чому красним із молодих наших белетристів і при тому рисує той побут, у який, окрім нього, ніхто не заходив. Ми передамо лише коротко фабулу повісти, аби читач сам міг судити, який ріжпородний і малодосліджений матеріал зачерпнув новий український белетрист, і спинимо ся на тенденції тої повісти, задля ваги питання зачепленого нею. „Причепа“ се історія двох родин, із яких у кожду ввійшло по особі польського і руського елементу на Волині, при чому польський, звісно, шляхетський, бо народу польського там нема, а руський — народний, властиво міщанський і духовний, бо одружені особи польської з чисто-народною особою селянського роду там зовсім неможливе, тай міщани живуть властиво однаковим житєм із селянами, а духовенство, хоч і сильно подало ся до шляхотства, та все-ж таки не розірвало своїх звязків із народом.

І в обох родинях шляхетський, лїнний, розпусний, брехливий елемент, який причепив ся до народнього життя, заїдає український, правдивий і робучий. Перша родина складає ся з потомка козака Середи, якогось Серединського, і жінки його, попівни Ганни. Батько її, отець Теодор, взагалі одна з лїпше нарисованих автором осіб, лише через те й віддав свою доньку за Поляка-шляхтича, що мав багато доньок. Але зразу молоді жили щасливо; Серединський працював яко економ у маленьких маєтностях, і добив ся посади управителя в розкішній маєтності одного князя. Тут, у великому домі, в прегарній місцевості, у Серединського пробудили ся шляхетські інстинкти; він уже ображає ся пані-братством між слугами й жінкою, йому прикра „простота“ остатньої, — і нарешті він зустрічає ся з дійсною шляхтянкою, жінкою сусїда, управителя

¹⁾ В Галичині вийшли в 1872 р. три розбирані нами повісти окремою книжкою, та при недостатчі регулярних книгарських звязків між нашими центрами і Львовом, се виданє можна вважати задля Росії неістнующим.

Лемішковського, Зосею. Звісно, красуня й кокетка Зося завертає голову Серединському, що задля неї забуває жінку, починає носити їй свої покладні гроші, тратить час на розривки із Зосею та з її сестрами, — доводить жінку до сухот і доживає до того, що князь вигоняє його з посади, а тесть його, отець Теодор, бє його саме тоді, як він пропонує Зосі, яку перед тим чоловік вигнав із дому, втекти з ним або втопити ся разом у Чорному морі (сцена одна з більше невдатних, хоч автор очевидячки рахує на комізм її, — але пересолив). Друга родина, Лемішковських, нарисована автором іще з більшими подробицями, ніж родина попівська отця Теодора та його доньки. Батьки Лемішковського були старосвітські люди, міщани Лемішки, що забагатіли з праці й торгівлі. Се — люди, що здійснюють протонародний український ідеал і, бачить ся, ідеал самого автора: чесні, набожні, роботящі загібайли, що дбають про побільшене „добра й батьківщини“, але не кривдять наймитів і взагалі дрібних людей, що до сита годують духовенство і бідних у сьвята задля спасення власної душі. Нічого й казати, що всі обряди українського народу берегли старі Лемішки з релігійною докладністю. Автор, не обмежуючи ся тим, надає своїм героям якусь теоретичну сьвідомість сьвятости не лиш обрядів, але й усіх форм народнього побуту, мови, манер, їди й т. н., так немов би то герої не попросту люди з народу, а народолюбці, теоретики й дилетанти, що старають ся жити по народньому, заглядаючи до етнографії. Автор таким чином забуває, що питає про збережене народности в житю власне тим і комплікує ся, що не лише „причепача“, але й дійсні люди з народу держать ся народности в побуті зовсім не з переконання, а з павички, а через те з ходом життя раз-у-раз покидають деякі форми побуту таї саму мову, часто самі того не завважуючи, і забуває, що у людей із народу зовсім нема теоретичного переконання в поганстві панських форм життя і сьвятости своїх, а швидше заздра погоня за панством і така сама заздра смирність при неможливості дігнати панів. Звісно, часто можна чути в народі насмівання з того, що видно в панському житю, одежі, норових дійсно комічного або пустого та неморального; хоч иноді такі насмівання йдуть і дуже невдатно, а про те часто можна бачити, що нарід подає ся і при нагоді й можливості засвоює чимало з того життя і часто засвоює й пусте, але иноді й резонне і наручне, бо годіж не тямити, що при всіх своїх вісенітницях,

навіть житє шляхти на Україні має в собі дещо з виробленого поступом оосвічених народів.

У таких-то правовірних Лемішок, із яких чоловік навіть гідить ся самою гадкою про можливість, аби він або його син стали панами, — єсть одинокий син, котрого батько бажав навчити письма й науки, але не задля того, аби він став паном, а задля того, аби він ліпше повів його господарство. Жінка врештою бажала, аби син став попом, не знаючи собі більшого щастя, як чути, як син її править Службу божу. Хлопця дійсно віддають у духовну школу, але тому, що ще недавно дітний оподаткованих станів у гімназії не пускали, а повітових шкіл у Західній країні не було. А там, коли й податникам дозволено ходити в гімназії, то й молодий Лемішка перейшов туди, де його й зроблено задля шляхотности Лемішковським і скінчивши школи появил ся дома дійсним паничем. На пропозицію батька пігнати худобу напоїти, або поїхати на ярмарок продати муку, — молодий Лемішковський відповідав, що йому в його одежі та з його просьвітою займати ся таким не яло ся. Замість помогти батькови в господарстві, він ходить на прохід і мріє на берегах ріки, — де й бачить „діву на скалі“, яка видає ся йому ангелом, що молить ся Богу, а справді то була молодша донька станового пристава Пшепшинского, Зося, що ставала в ексцентричні пози не без наміру захопити богатство Лемішок. Стара Лемішхиха готова була поділити надії сина про те, як він може вийти в пани, і підбиває його мрії про ангелів, але старий Лемішка швидко порозумів, що він утратив сина, думаючи через знанє зробити з нього ліпшого собі помічника-наступника і намножника придбаного ним добра й батьківщини. Але робити було вже нічого, і Лемішка, порадивши ся з попом, зважив ся тягти далі науку сина в університеті. Тут Лемішковський узяв ся щиро за науку, — але взагалі він усе робив поривами, і тепер, опинивши ся раз на бенкеті студентів, залежав ся на другий день дома, не пішов на виклади, а потому почав залежувати ся частійше; після одного гідкого бенкетика те-ж бив ся з офіцерами та поліцією тай був вигнаний із університета. Лемішковський вернув ся до батька, не скінчивши курса. Замість надій на велику карієру лишало ся тільки вступити до місцевого суду, де й узяв ся Лемішковський за невдячну та все-ж таки панську канцелярійну роботу. Незгода з батьком ставала чим раз більша, хоч старий і здержував себе. Та ось Лемішковський зустрічає на балю у начальника суду одну

з трьох доньок станового пристава Пшепшиньского, типічних репрезентанток польської шляхти, котра думає, що Поляк і пан — одно й те саме, що пан сотворений на розкіш і пестощі. До тих пестощів і розкоші рвуться й гарні доньки станового пристава, — думаючи про те, що би то вони робили, як би жили, коли б родилися в родині якого Замойского або Чарторийского; — але, на лихо! доля не післала їм не лише спадщини, але навіть сяких-таких женихів. Що до маєтку, то показуєся, що найвідповідніший жених — молодий Лемішка, і ось запанувати над ним загадала Зося, хоч до сеї здобичі змагають і старші сестри. Розумієся, що запанувати над серцем Лемішковського було зовсім не важко. Мати його теж очарувалася красою нареченої сина. Один старий Лемішка довго держався, не подаючи ся просьбам сина, ані заходам самого станового пристава. Але нарешті уступив і старий. Сама вирахована, Зося налякала ся свого подвига — пережити весілля, на яке треба було запросити й сусідів панів-Поляків, але на якім будуть і мужики, родичі молодого, — і потому жити з мужиками, поки вони не помруть і поки навібрані ними гроші не стануть їх майном. Молоді осіли ся в добудованій старим хаті, — а коли у них народився син, то старий Лемішка відступив навіть власну „кімнату“, — і ось почала ся в тім домі боротьба двох ладів побуту, двох складів понять, яка скінчила ся тим, що із-за коня, взятого Зосею, аби їхати на прохід, коли його треба було в господарстві, — Зося випроваджує ся з дому тестя на жидівську квартиру, де їх жити могло бути сяке-такє лише завдяки тайній і явній помочі від старої Лемішки. З жалю за сином і внуком Лемішка швидко слабне, каже вилляти за свою душу двів за 1500 рублів, маслосьвячує ся тай умирає. Пишно, з захованєм старосвітських звичаїв ховає Лемішку стара його жінка, і аж тоді Зося спроваджує ся до її дому. Тут, зрештою, Зося починає орудувати так, що стара сама каже, що сама не пізнала би свого двора, як би не бачила ходу перемін. Уже давно й сам Лемішковський почав говорити по-польськи, від коли жінка переконала його, що такі красюки як він Москалями бути не можуть, а Українцями можуть бути лише мужики. Діти і навіть наймичка те-ж не инакше говорили в домі, як по польськи. Зося заборонила теж співати дітям пісні, аби вони не набирали ся мужицької мови. Коли стара побачила у сні чоловіка бідним і рішила, що душа його просить поминків, їй не дозволили ані відправити пишного парастаса, ані

зробити обіду задля духовних і бідних. Скромний парастас відправили в домі, але невістка навіть не вийшла на нього, а духовні пішли не лише що не п'яні, але навіть на пів голодні, ошукані в надіях на великий обід, які бували за життя Лемішки. Перед Різдом старій не дозволили покласти кутю й узвар на сні, що робить ся по старосвітському завіту, „аби худобі було гарно“. Загнівані попи минули на Волохрещі дім Лемішок, що таким чином лишив ся без „Йордані“. Лютуючи і нарікаючи, стара прожила ще небогато, і коли померла, то духовні згодили ся прийти на похорон лише дівставши цаперед гроші. Зрештою Зося плакала гірко, зробила великий обід і вдоволена дяка за давнійший піст особливою пляшкою горівки. Після смерті теці Зося намовила чоловіка, що ставав чим раз пасивнішим, продати двір і переселити ся до Києва, аби дістати ліпшу посаду. Посаду знайшли мало що ліпшу, а гроші пропустили швидко. Прийшло ся йти на управителя, — і ось, тиняючи ся з маєтности в маєтність, Лемішковські зустрічають ся з Серединськими. Дальше ми оповіли висше. Треба лише додати, що Лемішковський упав до крайнього краю, втратив пошану до жінки ще перед описаною катастрофою, та не маючи сили розійти ся з нею, ані взяти її в руки, став за свої різкі виступи сьміхованцем задля неї тай її сестер, що спровадили ся до неї жити, і задля кавалерів, що лазили до них що дня. Лише пнючи в товаристві отця Микити та баби Марини, за намовою першого він зважив ся викинути за двері річи двох сестер своєї жінки та гувернантки з Варшави й заявити, що коли вона не рада тому, то може й сама йти за сестрами, куди хоче. Сцену Зосі з Серединським ми знаємо. Вона мусіла вернути ся до чоловіка, що, тиняючи ся із двора до двора, економував далі, — а Зося інтригувала й далі, лише пншком.

Оттака канва повісти, в котру входять образки побуту понів, шляхти, міщанства, селян, урядників і панства на Україні, нарисовані по більшій частині докладно, хоч иноді й карикатурно, — иноді-ж автор каже своїм особам розмовляти, так сказавши, на-вмисно, аби лише схарактеризувати осередок, до якого вони належать (такі напр. мрії трьох доньок Пшеншинського), або навіть задля того, аби виразити тенденцію самого автора (напр. розмова станового пристава про те, як легко зробити Українця Поляком). Основну ідею автора видно ясно як із заголовка повісти, так і з її епіґрафа. Він бажав показати ту паразитну причепу, що

причепила ся до українського народнього життя, на лихо остатнього, причепу, що, кажучи словами псалма (119), взятими д. Нечуєм за епіграф, — „за добро, за щирю правду, за молитву тиху в злім серці замишляє лихо“. Взята в широкім розуміню ідея д. Нечуя зовсім вірна, — але сього не можна сказати про всі подробиці розвою її в повісті а особливо про ті пояснення, які наводить автор про уступчивість перед „причепюю“ елементів, що вирвали ся із народу, як молодий Лемішковський, — а особливо не можна признати вірною ту мораль народолюбця, яку очевидячки бажав висловити д. Нечуй. Що з'їжа результатів чужої праці і платня за те ще й погордою до особи робітника — річ гідка, пояза, яку треба усунути, — проти сього, звісно, ні один чесний і розумний чоловік не буде змагати ся. Що в загальних рисах на Україні, особливо на правому березі Дніпра, відносини між тими верствами, які стоять над народом, і самим народом такі, якими вони змальовані в повісті д. Нечуя, — се щира правда. Окрім звісного соціального ладу та правних відносин, на усталенє погляду на масу українського народу, як на щось низше, мають вплив і релігійні та племінні відносини не лише на правім, але й на лівім боці Дніпра. Ходом історії політичної та культурної ті живі прикмети, та мова, що чинить ознаку Українця, стали прикметами низшого елементу на ступнях соціальних і правних, стали мужицькими. Українця як Українця давить не лише більше або менше спільний соціальний лад, але й ідеї народности, ті самі, що в иньших місцевостях допомагають пробудженю в упривілейованих верствах уваги до мужицького елементу, яко зберігача ознак народности, і через те допомагають моральному піддвиженю маси. Коли напр. Поляк у Західній країні, себто шляхтич, переймає ся ідеєю народности, він змагає ся накинути свою народність Українцеві, давши йому почути, що української народности нема, а є лише українське хлопство. Та сама поява, хоч і в меншій мірі, і з иньшими відмінами, повторяє ся й на лівім боці Дніпра в відносинах до українського народу російської культури — державного осередка: сей осередок, звісно, не переслідує віру й расу Українця, як переслідувала їх іще недавно польська шляхта, — але він так обвиняє все рідне українському селянинови, що, кінець кінців, остатній мусить переконатися, що він належить до низшої раси, низшої не лише в порівнянню зі своїм або великоруським паном-або урядником, але й в порівнянню з великоруським селя

ниним, який один, по пануючим у нас поняттям, є репрезентантом руської народности. Коли Українця-простолюдина навіть не хочуть держати в темноті та визискувати як простолюдина взагалі, а навпаки навіть захочуть цивілізувати в душі народности, — то поперед усього він мусить піддати ся процесови, результатом якого мусять вийти дуже чудні відносини між ним і рідним осередком довкола нього. Наука „отечественної“ мови задля Українця починає ся від'учуванєм від рідної; коли схочуть розвинути в Українця свідому пошану до батьківських історичних переказів, то розкажуть йому про Дмитрія Донського, Івана Грізного, Сусаніна, а нехай би й про Петра Великого та Катерину II, — але кінець кінців він мусить переконатися, що його власні предки не зробили нічогосінько вартого стати підставою патріотичного почуття. Схочуть осявіжити задля народу абстрактну державну цивілізацію поезією та штукою народньою, схочуть напр. завести орнамент у школі, вінетку в книжці, заведуть у викладі історії народні пісні, хор співацький, — то беруть ся за великоруську орнаментуку, нарисують мужика великоруського, хату великоруську — навіть на книжці, написаній в Єкатеринславській губернії („Нашъ Другъ“, бар. Корфа); прикрасять руську історію лише великоруськими біллинами (Рассказы д. Петрушевського), але не українськими думами; навчать співати: „Ужъ какъ палъ туманъ на сине море“ й т. и. Знов український селянин мусить переконатися, що лише великоруський простолудин вартий уваги просвічених людей. Наслідком довгого впливу подібних, зовсім партикулярних, хоч може й не навмисних відносин нашого державно-культурного осередка до всіх появ української народности мусіло бути те, що той розрив висших клас із народом, на який плачуть славянофіли в Великоросії, на Україні мусів бути сильніший ніж де-небудь; що люди, які виходять із простонародного осередка через освіту, а особливо через пів-освіту, ставлять ся в натягнені і часто дуже негуманні відносини до рідного осередка і не лише не побільшують собою моральної сили сього остатнього, але навпаки, побільшують число елементів, що стидають ся звязку з народом і визискують його; що самопошана в народі упадає, а заразом упадає й його енергія, — а се дає простір усяким „причепам“ — до „кулаків“ і Жидів включно — визискувати нарід. Сі появи, особливо, розуміє ся, сильні в віці кріпосного права й пановання системи „офіційної народности“, далеко не щезли з новими реформами, перейнятими

духом гуманности і дійсного народолюбства, бо усування рисів української народности з усіх появ публичного життя, хоч і вповні суперечить основним принципам нової Росії, а про те зовсім не спинило ся. Сї появи не можуть не смутити кожного, хто бажає матеріяльного і морального добра дванадцяти-мільоновій частині руського племені, — і неминуче будять у душі мислячих людей важне не задля самих лиш Українців питанє про значінє й українських прикмет, переказів, побуту, мови в моральному житю, вихованю й виробленю культури руської суспільности й народу. Хоч як мало доси оброблено се питанє, а про те в суспільности й пресї можна було зустрічати за останні десять-п'ятнацять років скільки формул рішеня його.

(Конець буде).

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.

(Конець).

III.

Ми спинимо ся тепер на сформуванню сього питання й рішенню д. Нечуєм, що дійсно релєфно показав факти безпомічного стану репрезентантів українського народу перед ненаситною „причешою“. На думку д. Нечуя, джерело всіх бід українського народу в тому, що житєм його країни не орудує ідея української народности. Через се буцїм-то нарід обдирали та давили пани й урядники, яких автор називає „Поляками і Москалями“; через се просвіта, навіть університетська, плодила лише дерунів та людей без енергії, що гордували народньою працею, рвали ся до лежаного хліба, людей, як молодий Лемішковський. Описавши остатнього, яким ми його бачили, автор каже: „Ось яким його зробила наука без народности!“ Натурально, що після сього автор дійшов до такого виходу, як поворот осьвітченої людини до форм народнього побуту в усіх його подробицях. Задля більшої в сій справі звязи духовенства з народом, автор щадить у своїх сатиричних образах своїх героїв з духовної кляси, і бачить ся, зовсім не зачисляє їх до „причеш“ — описуючи з любовю і навіть подекуди з патосом так радісне задля старого Лемішки виливане дзвона, поминки й т. п. Але як не можна признати зовсім вірним пояснене д. Нечуєм усіх темних боків становища українського народу, так не можна згодити ся і з його чорним поглядом на „науку без народности“, навіть

і в описуваний ним період до кримської війни, і ще менше можна признати вірною пропоновану ним панацею.¹⁾

Інститутською наївністю визначає ся тота філософія історії України, що поясняє долю української народности виключно хитрощами сусідів. Українське племя нераз бувало паном своєї долі, і коли маса його опиняла ся в неволі, то завдяки аристократії, яка вийшла з неї-ж. Коли сій масі робить честь, що вона ніколи не могла признати праведною свою неволю і не раз пробувала скинути її, — то не можна-ж не признати, що у тої маси не ставало моральної сили (до котрої не доходить ся иньшим способом, як осьвітою) ані задля того, аби скинути сю неволю до кінця і зробити неможливими її відродини, ані навіть задля того, аби здержати пануючі кляси від етнографічного розриву з собою, себто від перекинення в Поляків на правому березі Дніпра і в пів-Великорусів на лівому. — За се остатнє, зрештою, нема що обвинувачувати ані українську масу, ані відділену від неї аристократію. Тоді, коли історія рішала питанє про українську народність, навіть і розвинтіші суспільности не кершували ся ідеями народа (демократизму) і народности, що існували ледви-ледви в почині. Патріотизм не існував тоді, яко народня ідея, але як народній інстинкт, що був швидше джерелом китайського самовдоволення та турецького насильства над иньшими, аніж як ідея про службу на добро всій масі народа. Тоді над інстинктом особистої користи коли й піднімало ся що-небудь, то хіба ідеї релігій і держави, переважно династичної. Індівідуальні користи і династична належність тягли стару українську аристократію до польської держави, віри й народности; — ідея релігії перетягла масу українського народу до московської, великоруської держави, до народ-

¹⁾ Зрештою хронологія д. Нечуя плутася: дія повісти його відбуває ся до кримської війни, — а тим часом у ній міщанин іде в університет і трохи пізнійше пани вже читають «Вість». Коли-ж молодий Лемішковський учив ся в університеті після кримської війни, — тоді він мусів би дістати ся в течію українофільських ідей, і тоді повість мусіла би була змінити ся: цікаво було би бачити зображенє иньних стичок у родині Лемішок. — стичок, яких взірці представляло житє південно-західньої країни остатніми роками, а власне, цікаво було би бачити в повісти житє молодого чоловіка, перейнятого повним бажанєм зльляти ся з народом, але все ж таки зачепленого університетською просвітою, одруженє його з дівчиною з народу, або-ж роман иньшого роду — одруженє зі шляхтянкою, що принадила героя, між иньшим, фразами про українїзм, демократію й т. п.

ности котрої почала тягнути ся й аристократія українська новітньої просвіти. Навіть представителі культури на Україні не думали про всенародню культуру і через те вдоволяли ся церковно-славянською та латинською, а після того радо і легко перенесли свою працю в центри московської держави, бо й там вони застали в культурних верствах таку-ж пів-руську, не-народню мову. Дальша доля питання про мову культури, що виробила ся в центрах російської імперії, яка повстала з розросту великоруського московського царства, залежала від місця тих центрів і від скількості тих, що взяли участь у літературній праці представителів різних руських племен. І коли ідея про можливо тісне зближенє літературної мови з народньою, а значить і з українською, не появляла ся в Росії до найновіших часів і навіть доси здає ся чудною ледви чи не більшости просвіченої суспільности навіть на самій Україні, то се походить не так відти, що вона мало перейняла ся ідеєю народности, як відти, що про нарід і його просвіту у нас доси серіозно думає дуже небогато людей, — та недавно ще й думати було би зовсім чудно, при істнованю кріпосного права. Коли-ж маса українського народу дістала ся під нагніт кріпосного права, — то се стало ся через те, що нова українська аристократія і далі розвивала ся по тим же історичним законам, що й стара, що й московська, — і що сей процес освячено правними нормами московської держави XVII ст., що лише набрали иньшої форми у XVIII ст., які між иньшим забезпечили на довго і власть польської аристократії над українським народом на правім боці Дніпра. Ідеї народности і тут ні при чому, бо в московській державі, через релігійну цілість людности та непереривність династично-державної історії, етнографічна різниця межи панами й селянами не виробила ся, — а про те нагніт перших над остатніми не був через те слабший анї тоді, коли московський або владимирський боярин говорив одним диялектом із своїми селянами, анї тоді, коли пани почали говорити мовою Пушкіна і навіть балакати про православіє й народність і бачити на сцені „Русскій человекъ добро помнитъ“, і „Жизнь за царя“.

І так, не відкидаючи зовсім значіння етнографічних різниць межи класами людности в країні українського племені, ми все-ж таки думаємо, що головні причини всякого нагніту „причеп“ над українським народом були тай є далеко більше соціяльно культурні, ніж сяке чи таке становище там ідей про народність, — що

самі ті ріжницї, саме ототожненє понятя про Українця з понятєм про селянина — результат причин соціяльно-культурних. Значить, тут, на соціяльно-культурному полі, ми мусимо шукати поперед усього й лікарств задля вилічення вказаної д. Нечуєм слабости. Запаливши ся головню до етнографічних ідей про народність, д. Нечуй не доглянув парослі тих лікарств і в описуваному ним часі, в тій самій „науці без народности“, котру він так чорно нарисовав. Д. Нечуй представляє становище України перед кримською війною, яко гірше, ніж у часи перед Хмельницьким. Навіть в університетах він бачить лише німецьких і московських професорів, що міряли науки урядовим аршином і калічили історію по урядовій мірці, або гелертерів без житя. В самій молодіжи українських університетів він бачить лише запорозьке бурлацтво та гульню, але без запорозької любови до волі й народу. Виїмки чинять лише нечисленні двигачі української ідеї, загнані долею в далекі країни. Ми, розуміє ся, не будемо рисувати рожевими красками занадто звисний нам час перед кримською війною, та все-ж таки не можемо не бачити апріорної несправедливости д. Нечуя до нових порядків на Україні. Пічнемо з того, що він сильно запалює ся до старої козацької України. Заслуги козацтва не малі, — але по що прибільшувати їх? Адже-ж досить прочитати твори таки українських істориків, як напр. д. Костомарова, або заснований на серіозному досліді джерел роман д. Куліша „Чорна Рада“, — аби дійти до висновка, що не кажучи вже про київських академиків XVII ст., але й у запорожців ми даремно почали би шукати свідомої й повної прихильности до ідеї народу й народности; досить того, що підбивана духовенством боротьба за віру і повстання козаків, аби добути собі шляхотські права, дотулювали ся і до поривів поспольства, себто маси народу, скинути власть панів, — але не можнаж не бачити, що змагання духовенства й козаків власне лише дотулювали ся і до поривів народу, а не сходили ся з ними зовсім. Дивлячи ся безсторонно на історію України, треба признати, що пориви українського народу до волі найшли собі ясні формули аж у висших школах на європейський лад, заведених тут аж у найновіший „московський період“ її історії, та що тут, у сих школах почало ся і вірне обробленє та поясненє значіння історії України, а значить, повстала й ідея української народности. Безсумнівно й те, що як у виробленю серед української суспільности ідей про доконечність рівности й волі народньої, так і в вироб-

леню тих фіольологічних, етнографічних і історичних відомостей, що служать звичайною підставою для націоналізму, брали участь і Великоруси, як через вплив загальних ідей нової, російсько-європейської культури, що скупилася головню в столицях, так і через роботу в центрах України. Аби змякшити свій присуд про українські університети, досить було д. Нечую згадати імена Луніна, Павлова, Каченовського й інших людей, котрі в Харкові та Києві викладами загальної та російської історії, політичної економії й т. н. внесли в українську просвічену суспільність європейські ідеї, корисні задля розвою народолюбства. Не можна забути, що й перші видання пам'яток народньої української мови, перші проби означити її місце в ряді інших словянських були зроблені вихованцями харківського та московського університетів: Цертелєвим, Максимовичем, Срезневським, Метлинським, Лавровським і н., між якими д. Срезневський та д. Лавровський зовсім, бачить ся, й не родили ся на Україні.¹⁾ Коли молодий герой повісти д. Нечуя не вивіс ніяких серйозних соціальних і національних ідей із університета, то не так через те, що йому не читали викладів по-українськи, як через те, що він, очевидно, ніяких викладів не слухав і книжок не читав. Ми не хочемо сказати, що таких людей, як Лемішковський, не продукували наші школи, — хоч і думаємо, що д. Нечуй дарма поклав свого героя навіть на перший курс університета: він зовсім не має й запаху університетського, — та ми думаємо, що вважати таких людей за типових представителів осіб, що видають наші університети, буде несправедливо.

Окрім того д. Нечуй у своїм запалі до ідеї народности, бачить ся, забуває, що ця ідея далеко не є ані виключним, ані навіть головним діячем у життю збору людей, названого народом, ані тим менше виключним діячем людського поступу, а лиш одним із багатьох інших. Так напр. навіть держава, при всіх її теперішніх хобах і при всіх помилках людей, що запалюють ся до ідей про державу задля держави, як інші запалюють ся до ідеї народности задля народности, послужила і навіть тепер служать по-

¹⁾ Див. д. Срезневського: «Запорожская Старина», Харків, 1833—1839, та д. Лавровського «Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго» в «Жур. Мин. Нар. Просв.», 1859 ч. 6, — що разом із висловом Міклошіча служить звичайно за авторитет оборонцям теорії про самостійність української мови в ряді інших словянських.

ступови, себто поліпшенню побуту людей, що належать до різних національностей. При всій своїй зацофаності російська держава від XVII ст. представляє суспільний організм, який мало-по-малу, але стало йде наперед і розширює права осіб, відкриває дороги до їх освіти. І в Росії, як і в кожній державі було таке чимало діячів на різних полях, які приносили користь народам, навіть не думаючи ніколи про народність. Скажемо навіть більше, що навіть тепер, коли ідею держави багато людей відкидає, все-ж таки в європейських державах ідея горожансько-державна далеко тісніше зв'язана з поступом осіб, аніж ідея про народність, навіть і тоді, коли державна власть, змішуючи поняття про народність і державу, змагає накинати силоміць людности окраїн народність центрів. Одиноко вірна оцінка всяких політичних заходів — то добро осіб, себто просвіта їх, багатство і ширина прав; а тепер навіть централістичні держави, що ломлять права осіб наскаками на їх народні почуття, все-ж таки мусять, аби їх централістичні системи держалися хоч як-так міцно, робити задля осіб даної народности що небудь користне в інших відносинах, економічних, культурних і т. и., иноді навіть у великих дозах. Своєю дорогою, користь і ідею народности в кожній країні й стороні можна докладно зміряти лише степенем дйбр моральних і економічних, які вона бажає або здатна дати особам, на котрі вона змагає розпросторити свою діяльність. Із національних рухів, що захоплюють держави й провінції Європи протягом теперішнього століття, лише ті мають у собі поступові ідеї, які ведуть до автономії та самоозначення сторін, із розбиття виключно феодальних і поліційних зв'язків між ними, до демократизму та наближення знання до розумів і почуття мас. Але дивлячись з такого погляду на національні рухи, ми бачимо в них багато й протипоступового, протигуманного, напр. добру дозу шовінізму в латинізм, вояцьке насилування в германізм та московському славянофільству, клерикалізм у Провансаль, Флямандців, Поляків, аристократизм у Мадяр і т. и. По більшій частині національні партії починають свою пропаганду безрозбірним вихвалуванням своєї народности в теперішньому й минулому, підлизуванням і приподобом усяким елементам, хоч би й ретроградним, аби лише притягти їх до своїх ідей, проповідю ненависти до сусід і т. и. Коли після сього всього якийсь національний рух все-ж таки доведе до встанови краєвої та народньої самоуправи, до підняття добробуту та просвіти мас, сих дійсних дви-

гачів народности, — то історик мусить признати сей рух поступовим, не вважаючи на ретроградні та негуманні зигзаки його ходу. Але сучасному обсерваторови рухів в ім'я народности, що не може бути байдужний до красних змагань століття — ідей волі, рівности, розуму, — натуральне бажане, аби національні рухи й починали по-просту пропагандою сих змагань, і дорогами, що просто ведуть до тріумфу їх, — і через те він далеко не завсіди може бути прихильний до всіх теперішніх національних і провінційально-національних рухів серед європейських суспільностей, починаючи від об'єднательних змагань Італійців і Німців аж до автономних змагань Провансальців, Флямандців і т. д.

Що до українського руху, то він, подібно всім рухам у Славянстві, більше винуватий в археологічному і етнографічному дилетанстві, ніж у безпосередніх ретроградних змаганнях, які різко видно лише в українських партіях у Галичині, а його не зовсім ясна проповідь на тему зливання з народом, подібно такій же проповіді у славянофілів, відкриває дорогу перенесенню в просвіщену суспільність або скріпленню в ній останків середньовічного двовірства, — як його, те-ж не все зрозумілі вихвалювання козацької старини зачіпають иноді досить нечисті, нетолерантні понуки. Змагання д. Нечуя найбільше грішать власне етнографічним дилетанством. Він любить ся народнім побутом з усіми його обрядами. В описі поминок, куті, виливання двона й т. н. ви бачите у д. Нечуя далеко не об'єктивно-скусливий спосіб. Він говорить про такі річі серйозно не лише через те, що описувані ним особи все те виробляють, але й поприкає молодого Лемішковського за брак пошани для тих обрядів. Порівнюючи шляхту, описувану д. Нечуєм, з його народними особами, звісно, не можеш не воліти останніх: по перше, в них бачиш елемент визискуваний, кривджений; по друге, все-ж таки простий, по своєму чесний і небрежливий, трудящий. А про те тут нема ще підстав підносити до ідеалу побут Лемішок. Почати з того, що ми не розуміємо, чому то д. Нечуй узяв ся розжалоблювати нас і ідеалізувати власне побут заможного міщанства на Україні, котрого ідеали все-ж таки в тім, аби як найбільше надбати „добра“ перекупством, основи якого далекі від ідеальности. Властиво побут і ідеали сеї перекупської верстви людей — сумішка Домостроя з протонародньою Чичиковщиною при добрій дозі самоволі, яку видно і в сценах, зображуваних д. Нечуєм, напр. у сварках старого Лемішки з не-

вісткою за те, що вона взяла коня на прохід, що гості засиділи ся у неї дуже до пізна, — сценах, які наш автор рисує далеко не об'єктивно, або й сцена, як о. Теодор бє зятя, а Лемішковський викидає скрині сестер своїй жінки. Ще менше зрозуміла ідеалізація побуту духовенства, яку те-ж завважуємо у д. Нечуя. Коли його притягає те, що духовенство держить ся головню з тих обрядів, яких держить ся нарід, — то, взагалі кажучи, він значно помиляє ся в поміщеню своїх симпатий, бо духовенство в західній країні тенденціями далеко ближше до шляхти, ніж до народу. Що до опоетизованого д. Нечуєм побуту старих Лемішок, — що дійсно чинить ідеал задля нашого народу, — то чоловікови, не захопленому національно-етнографічним дилетантством, сей побут видасть ся те-ж не дуже-то далеким що до якости своїх ідеалів від шляхотського побуту, серед якого не всі-ж лїнюхи, а є й на свій лад здобувачі й господарі консументи зібраного добра. Властиво оба побуту однаково невтерпні сьвіжому й мислячому чоловікови своєю безід-їйністю та безцільністю, своєю обрядовщиною, — і що до остатньої, то ми не знали би, який побут вибрати, як би нам доконче треба було вибирати: бо коли одні вважають за сором по-явити ся в певнім разі в одежі не встановленого крою, то другі вважають гріхом не покласти певним способом куті на стіл, і майже на кождий день року мають такі обовязкові обряди двовірного по-ходження, аж до обовязку напоїти на поминках дяка до положення риз. Ми думаємо, що навіть найпалкійший дилетант-етнограф за кілька місяців дійде до переситу, коли його замкнути в сю обрядову службу, котру й сам нарід починає по троха покидати, бо нарід живе задля себе, змінюючи своє житє відповідно своїм обставинам і потреbam, а не робить етнографічної паради житя.

Отже особливо супроти остатнього ми й гадаємо, що проповідь етнографічного правовірства, яку ми бачимо в повісті д. Нечуя, до якої наш автор дійшов, виходячи з найліпших демократичних повук, але в якій він зійшов ся з письменниками, що мають дуже мало спільного з дійсним народолобством, як напр. д-ка Кохановска, гр. Л. Толстой в його остатній фазі й т. и. — се один із найневдатнійших способів відродити народности. Вже далеко практичнійший иньший спосіб народолобців: заскакуване коло „причеп“, аби принадити їх можливістю змістити всі любі сим остатнім ідеї та тенденції разом із традиційною археологічною та етнографічною формою, — як се робить ся в патріотичних рухах:

чеськім, польськім, і як се роблять декотрі з наших демократів-славянофілів. Є, гадаємо ми, третій спосіб, що повинен змістити ідею народности з любовю до мас народу і просвіти: сей спосіб у тім, аби на першому пляні покласти інтереси „чоловіка“ та шукати їх і в народности і в народі, — полишивши прикмети археологічної та етнографічної народности в усьому їх безрозбірному обемі чистим ученим, а задля практичних цілей шукати в етнографії та історії лише прикмет оттого чоловіка, вживаючи їх як ключки або форми при подаваню суспільности й масам народу знання й ідей, що повинні розвинути в них поняття про людську гідність і подати їм способи задля боротьби за нього з природою та з останками понять, які нагнітають чоловіка. Рухови, заснованому на таких ідеях, можна пророчити повільний, але певний на решті успіх. Вихований в таких ідеях народолюбець, особливо звязаний з народом походженням, не буде, звісно, поступати так без такту, як поступає молодий Лемішка зі свояками-селянами, ані торочити таких нісенітниць, як той про електричність, — але не буде він уважати задля себе обовязковим і поділяти космогонічні поняття своїх родичів, ані їх забобонні обряди, лише через те, що їх поділяють люди, гідні симпатії, або навіть зневажувані ріжними причепами. Він, звісно, стане на бік зневажуваного в його боротьбі з причепами, але постарася в'яснити йому, що можна бути чесним і трудящим чоловіком, не напоюючи дяка до положення риз, що кориснійше завести школу, ніж виливати дзвони, і може замість того аби класти кутю на сіно задля того, аби худобі було гарно, панише задля народу курс зоології та ветеринарії.

Зважуємо ся гадати, що етнографічний дилетантизм і запал виключно до ідеї народности у д. Нечуя — річ часова, викликана між иньшим і реакцією тим негуманним відношенням до української народности з боку польської аристократії та російських доктринерів, — і що визвіл його від вузької тенденційности допоможе розвинути ся його таланови і зробить із нього одного з великих „малярів рідного побуту“. Ми зважуємо ся вказати д. Нечуєви примір великого талану в російській літературі, котру д. Нечуй знає очевидячки більше ніж його товариші, — а то д. Островского. Тенденції „Причеши“ дуже схожі на ті, які висловив д. Островский в „Не въ свои сани не садись“, де він показав осьвічену суспільність у Вихореві, тітці й т. и. і де він з'ідеалізував великоруське купецтво в особі старого Русакова й т. и.; але не можна сказати,

аби намір автора мав успіх, себто аби йому вдалося переконати мислячих людей, що так назване западництво лежить у Вихоревщині, і привадити їх до ідеалу Русакова. В дальших творах д. Островський покинув вузькі славянофільські тенденції, звернувши ся до скусного мальовання звісного йому закутка рідного побуту; — і йому вдалося показати чимало чорних боків життя як суспільности, помазаної європеїзмом, так і пів-народнього і народнього, — і рівночасно виставити чимало осіб із народу, що будять симпатію, але не виводячи їх при тому на педестал. А річ народности виходила у д. Островського сама собою.¹⁾

Розібраними повістями та конспектами повістей обмежує ся все, що появилося в українській белетристиці останнього десятиліття такого, в чім вона відгукнулася на живі питання своєї країни. Коли й не можна сказати, аби белетристика обходила ті питання, то не можна сказати й того, аби вона зробила багато задля їх вияснення, — і таким чином, на некористь як української, так і решти російської суспільности, ми не знаємо тих різнородних типів і типічних рисів, яких повне жите як народу на Україні, так і иньших елементів, звязаних із ним, як напр. переважно дрібного панства та духовенства на Україні лівобережній, народнього купецтва по містах і місточках Харківщини та Новоросії, шляхти й Жидів у південно-західній країні й т. н. І се в такий живий час, коли селянська реформа, земство, новий суд, польське повстання з „обрусенням“ так заворушили жите суспільности й народу, викликали таку різнородність трагічних і комічних становищ, особливо в країні з такою різнородністю людности й інтересів, як південно-західна країна, — тим часом як жите верстов, що чинять

¹⁾ Після того, як ми написали ці рядки про д. Нечуя, нам удалося пізнати два нові його нариси, надруковані у „Правді“ за 1873 р., і ті нариси кажуть нам дуже бояти ся за літературну будущину автора. Перший, під заголовком „Новий чоловік“, се відривок із, як говорить ся в примітці редакції, скінченого вже романа „Чорні Хмари“, а другий — то „Казка“. Новий чоловік д. Нечуя, на лихо — зовсім старий, бо говорить, правда, народолюбні фрази, а робить лише те, що одягася в досить дорогу одежу в народньому стилі, та їсть вишні і залиняє ся до дівчат. У „Казці“ ж д. Нечуй ханас ся за дуже балетний спосіб, кажучи своєму героєви, лодманови на Дніпрових порогах, утонуту й бачити під водою зачаровану Січ, — опісля появили ся знов на світ у товаристві підводної дівчини й т. н. Що до тенденції, то ся казка — найсамовільніша ідеалізація старої України, — і взагалі найкрасні місця тої казки не виявляють нічого нового після Шевченка — ані що до ідей, ані що до образів.

натуральне поле української белетристики, у Великій Росії все ж таки аналізує ся, відносно, не погано, нашими белетристами кінця 40-х років, — хоч зрештою зовсім сильний талант, що малює життя великоруського народу, ми маємо лиш один, — в Островському.

Сказане про мізерію більшої частини новітньої української белетристики ще більше можна прикласти до українського віршоробства, що навіть остатніми роками чимало вродило брошурок і віршів, надрукованих і у нас, і в галицьких часописах. Не можна сказати, аби в сім матеріялі, відносно не малім що до кількості написаних рядків, не знайшло ся з десять-двацять не поганих віршів, де вдатно передано який-небудь народній переказ або оповідане про факт із старої української історії удільного та козацького побуту, з приличним иноді коментарієм, або видно тепленьке почуте, добрий намір і думку. Такі напр. переспіви народніх переказів і фактів із народньої історії дд. Костомарова та Куліша, особливо першого. Такі переспіви майже завжди появляють ся тоді, коли поворот до народу й минулого має ще характер романтичний; старинні тепер переспіви д. Костомарова анальогічні, коли хочете, баладам на руські сюжети Жуковського і Пушкіна та польським — Міцкевича, з тою ріжницею, що д. Костомаров не вигадував сюжетів, а брав по-просту народні; тепер, зрештою, коли народні перекази та історії стали предметом наукового оброблення, подібні поетичні виправи стали майже непотрібні, як вигадувані в наш час декотрими поетами Великорусами биліни й балади *à la russe*, і можуть бути вживані з деякою користю хіба в педагогічних хрестоматиях, на рівні з декотрими віршами дд. Майкова, гр. Ол. Толстого й т. и. Добрі почуття висловлені в декотрих віршах д. Кониського, з яких те-ж деякі могли би бути не без користі читані дітьми, як читають ся ними ріжні описові вірші російських поетів (ранок, вечір, ніч, зима і т. и.). Вдатні вірші подибуємо з менше друкованих у д. Руданського й ин. Та все те разом таке мірне, таке нечисленне, таке розтягнене, мало оригінальне, що навіть, не прикладаючи в усій острості Горациєві правила задля поетичних творів: *si paulum a summo decedit, — vergit ad imum*, не можна, властиво кажучи, зачислити ці віршові виправи українських поетів, після Шевченка й до поезії; кажучи коротко, бачить ся, що майже всі українські віршованя добрих двох дванацятки авторів, за остатніх 30 років, то погані вірші Шевченка. Беручи ся за такі віршованя, наперед знаєш, що здибаєш ся тут, — окрім нивм,

про яку див. висше, — з чужиною, долею, сиротою, волею, і слава Богу ще, коли з чорнобривою дівчиною, бо коли лише не наскочиш і тут на „долю“ та „сироту“, що дуже імовірно („нива“, повторяємо, неминуха, бо на сій ниві буде поет „сіяти“ і з дівчиною, перше поплакавши, чому „Бог їм долі не дав“), то мати-меш діло з чимось середнім між народньою любовною піснею та віршем Фета, себто з сюжетом, хоч і не Бог зна якої ціни, а все-ж таки не без приємности, особливо задля молодого читача. Вже про „сироту“ доконче співають усі українські письменники, — на що можна сказати, що сирітство, звісно, річ сумна; але, по перше, неминуха, а по друге, коли двацять і п'ять поетів у сотні віршовань не скажуть нічого про сирітство, окрім: „я сирота або він сирота“ майже без усяких подробиць становища й почуття, котрі єдино й надають вірші характер поетичного твору, а не лише конспекту, то мимохіть згадаєш за того старого козака в „Віа“, який упивши ся, плакав, що він сирота, — і замість спочуття нещасливому становищу ближнього, котре поет може й бачив, або в котрому може й був, — коли не зівнеш, то засьмієш ся. З другого боку ми зовсім розуміємо, що Українцєви жити в якомось С.-Петербурзі місяця листопада й не мати вареників, наливки й т. н. українських ласощів дуже сумно, а коли він опиить ся на дальшій півночі, з причин незалежних від нього, то ми всею душею готові спочувати авторови віршовань про сум розлуки з батьківщиною, — та все таки не назвемо поетичним твором розведене водою на скілька строф фрази: „я на чужині, а моє серце на Україні“. Що до „долі“, то, надіємо ся, читач порозуміє наш рішучий відхил від критики сього сюжета віршових вправ: чи такі тепер часи, аби про „долю“ говорити инакше, ніж у розвідках про мітольоґію? Ще менше яло ся в наші часи займати публіку в віршах мітольоґічною символікою, як напр. садженєм „барвінку“, шуканем рути, сїянєм піску на камени й т. н., називанєм сучасників „характерниками“ й т. н., як се роблять дд. Кониський, Глібів, Куліш і ин. Сюжет „волі“, яким займають ся уже сьміливіші українські віршороби, очевидячки, обіцює більше і через те видає ся принаднішим. Але задля того, аби сей сюжет став справді інтересним у наші тяжкі часи, треба, аби було вияснено, про яку волю говорить автор, бо тепер дуже вже ріжні люди про волю балакають. Але як почати розвивати подрібно, що треба розуміти під іменем „волі“, то, бачу, треба буде чогось мов би трактат Мілля,

а не віршів. Українські поети зрештою майже завжди, коли згадують про волю, догадують ся додати „предківська“ воля або „козацька“, при чому зараз же згадують і „предківську славу“. Не вадить завважити, що Шевченко, як чоловік із дійсно геніяльним почутєм, справді часто звертав ся до зображень краси й величності картин старого козацького життя; але, по перше, Шевченко рисував у своїх віршах дійсно картини, на яких бачиш рух: тут дійсно чуєш і раду з бунчуками та булавами, і море з летючими по ньому байдаками, словом — старе життя, тим часом як у його наслідувачів бачиш саму номенклатуру; а головне — Шевченко проникав і в суть старого життя і майже завжди вірно оцінював його значіння задля теперішнього. Шевченко увесь переносив ся духом у старо-козацькі походи на Турків, повстання проти Польків, бо тоді то було діло народне, потрібне; коли порив до волі та діяльності виразив ся в формі нападу на Синоп або Стамбул, у формі Тарасової ночі або Уманської різні, то через те, що в тім Синопі сиділи в казематах українські бранці, через те, що тоді инакше не міг виразити ся порив до діяльності та волі. Коли Шевченкови гидкий був вид сучасної України, персоніфікований сплячим і „повитим Жидами“ Чигирином, або обкиданим гноєм „переславським замчищем“, коли він, відвертаючи ся від сеї гидоти сну, рабства, пустки, відзиває ся: „Було колись в Україні ревіли гармати“ і „танцювало й лихо!“ — то не через те, аби йому так мило було ревіне гармат само про себе, а лише через те, що то все-ж таки було життя. А верни Шевченкови „предківське життя“ та „козацьку волю“ всю в наш час, він би сам від неї відвернув ся. Бодай він у своїх Гамлетівських думках, вставлених поміж кроваві картини в „Гайдамаках“, не бачить правди й ідеала в самій розправі предків своїх із ворогами, як і в ділах самих ворогів, а в своїм замітнім „Посланію до земляків“ називає гетьманів „варшавським сьмітєм“.¹⁾

¹⁾ Признаємо ся, зрештою, що таке резюме »вільних« відносин Шевченка до української старшини ми робимо лише на підставі красивих його пес і найенергічніших тирад, — але що у Шевченка є риси й менше вільних відносин до своєї країни та її минулого. Талан і пам'ять про власне рабство давали Шевченкови широку мірку задля оцінки різних, очевидячки, симпатичних і ліберальних появ і напрямів у минулому й теперішньому, та неповнота скусного виховання і взагалі просвіти, та й »впливи часу« збивали й його; ось чому

На жаль, погані наслідувачі Шевченка зовсім не так ясно висловляють, що треба розуміти під зітханєм за „предківською славою“ та за „козацькою волею“, так що при всьому лібералізмі декого з них, вони ціляють дуже недалеко від Загоскіна з його Киршею та паном Копичинським, а дехто, надій ся, може скінчити поетичну кар'єру такими віршами, які писали в часи східної війни Гулак-Артемівський та Аскачєвський, що також згадували й Синоп і предків ізза Абдул-Меджіда та фельдмаршала Паскевича. Виспівуванє про чорноморських атаманів, апотеоза, слідом за Шевченковим описом убитя синів Гонтою, подвигів такого канібальського патріотизму, як жертвованє доньки Єфаєм; се вихід на дуже небезпечну похилєну площину, що відводить далеко на бік від гуманних ідей, котрі одні й можуть бути прогресивною опорою патріотизмови.

Велика спокуса української лірики на названі теми — певність у тому, що поети влучають на народні мотиви, себто на мотиви народньої поезії. На се треба завважити, що коли поезія скусна буде лише передавати мотиви народньої та особливо ще не буде відходити від народнього світогляду, — як се буває напр. із темою про „долю“, то тоді повстає питанє, до чого-ж і сама скуска поезія, котру в такім разі дуже наручно заступити христоматією з народньої поезії. Та річ у тім, що українська народня поезія — взагалі одна з найвиднійших словесностей такого роду своєю поетичною силою, себто силою психологічної аналізи, — безконечно висша від писань українських поетів (окрім Шевченка) власне тим, що вона не вдоволяє ся самим голим повторюванєм теми, але розвиває її зі значними для народньої поезії подробицями, та окрім того з'ображує сі чи иньші теми тому, що

у Шевченка видно часом відносини до життя й способи рисовани тай оцінки теперішнього й минулого, нагадуючі й російських і польських романтиків, і навіть у найенергійнішому протесті проти неправд сучасности, в його »Посланію до земляків«, видно вплив ідей московських і виленсько-варшавських стародумів, ворогів »мудрих Німців« і невірною »Заходу«, які проповідували, що правду можна пізнати лише любовю до своєї землі та її старини; і коли вінком подібної філософії не появил ся у Шевченка той квієстичний або заскоружний світогляд, який заїв Гоголя і загвоздив розуми багатьох польських письменників, то се вийшло лише власне завдяки тому червакови, що нагадував Шевченкови про неволю його молодости та його близьких, і казав йому ідеалізувати й свою стару Україну головню за її пориви до загальної волі.

вони ставлять ся житєм, а иноді рїшає піднимані народнім житєм питання зовсїм вірно; коли-ж нї, то бодай ставить їх зовсїм ясно. Причина сьому та,* що незвісні складачі народніх українських пісень були люди дуже талановиті, а головно, що складали їх і змїняли протягом довгого часу люди, котрі самі переживали становища, що чинять теми пісень.

Так — коли навіть полишити на боці богату любовну лірику, — напр. пісні про сирітство зложені очевидячки такими сиротами, котрим прийшло ся терпіти ізза сирітства, бурлаками, наймитами, і через те такі пісні не вдоволяють ся заявою, що „ось, мовляв, я сирота“, але представляють і короткі нариси обставин життя того сирітства, еґоїзму господарів і т. и. (напр. у звисній пісні: „Та нема в сьвітї так пікому, як бурлаці молодому“). Коли народня пісня питає ся, де моя доля, то вона зразу передає або натякає на реальні причини, чому співак уважає свою долю нещасною: се — або бідність, або батьки, що розладили задумане молодою парою подружжє, або рантова смерть милого, або невільна служба, що заманила чоловіка на чужину, і коли народні співаки не все змогли дібрати ся до корінної причини їх горя і закінчували словами: „така моя доля!“, то вони бодай розуміли ясно найблизшу причину свого горя, через що пісня їх і не має розлізлого характеру. Коли напр. у пісні „Про правду й неправду“ народні співаки не рїшили питання: через що тріумфує неправда? — то за те бодай досить релєфно виставили форми тріумфу неправди та кривди, які терпить правда. Коли українська народня пісня висловляє невдоволенє теперішнім і згадує з жалем минуле, то вона просто й показує довідну причину такого невдоволення. „Батькам добре було жити“, каже одна пісня, „а синам досталось панщину робити“, і після сих слів зовсїм ясний запит до вірла: „чи не бачив він, де сховала ся батьківська доля?“ Або коли сокіл плаче в пісні „на свою бідну голову“, — що „Де були ліси, — то тепер панські, де очерета, — государські“ й т. и., то тут очевидячки нема й тїни лише пташиного „кигиканя“, яке бачимо у тих поетів, що взяли з народньої поезії лиш епічні способи без змісту. Задля того аби зложити вірші, подібні українським народнім пісням, очевидячки, мало, маючи сяку-таку здатність до версифікації, бути або в манїловськїм або в сердитім настрою духа, і сїсти тай заспівати про дівчину та розлуку, або иноді, маючи панщинного льокая, питати ся якогось козака: „Що робити з серцем, як воно

заплаче“, та згадувати про козацьку волю або, нічогосінько не роблячи задля діла й народу, кликати земляків „сіяти правду на ниві“ та втішати їх, що сімя правди не всхне,* але зійде, і т. и. Задля того треба, маючи рівний з народніми співаками талан, пережити всі теми народньої поезії, що неможливо і що кінець-кінців дасть лише дуплікати народньої поезії, себто непотрібні повторення. Значить, очевидно, що задля того, аби бути дійсно вартим читання поетом на Україні, треба бути, по перше, сильним родним талантом і окрім того мати ширший світогляд, ані-ж нарід, мати острійшу психологічну аналізу та вміти досконало володіти мовою й віршовою формою, бо ся остатня доведена в багатьох народніх піснях до чудової досконалости. Ми навіть думаємо, що напр. любовна лірика української народньої поезії майже вичерпує свій сюжет. Що-ж до передавання иньших житєвих становищ, зачеплюваних народньою українською поезією, то як вона визначає ся своїм аналітичним соціальним характером, то задля того, аби сказати більше від народньої пісні про житє родинне, про суспільні несправди й т. и., ледви чи не треба буде полишити форму віршову й особливо ліричну, бо в ній більше сказати, в порівнянню з тим, що вже є в народній пісні, можна лише суб'єктивно, по-ораторськи, а не об'єктивно-поетично. До того-ж суб'єктивно-ораторське розроблене тем української поезії та історії либонь чи не вичерпане Шевченком.

Після всього сказаного нами ми, звісно, увільнимо читача від спеціального розбору нових появ української музи дд. Подушки та Павлуса, Носенка й т. и., хоч той розбір дав би нам нагоду зачепити одно загальне питанє, а то питанє про лірку в народньому смаку, інтересне не лиш Українцям, але й Великорусам. Властиво кажучи, ті недостачі, на підставі яких ми дозволили собі так різко поставити ся до українських віршоробів, можна вказати й у Великорусів і взагалі у російських поетів, коли вони хочуть іти під лад народности. Лише звичайно у тих поетів побіч иньших віршів, ліпше видержаних, як тих, у яких автори не хотіли ні підощо підмощувати ся, оті роблено-народні вірші гублять ся і критики оснований свої присуди про тих письменників, полишаючи на боці подібні річи. Але не треба думати, що тота псевдонародня та народницька лірика великоруських поетів не робить зовсім вражіня на суспільність: є сфери житя, де вона дуже ширить ся і є такі, де вона майже переважає. Ми говоримо про

школу, книжки задля котрої напихають сею народничаючою літературою, особливо про школу народню. А той матеріал, яким хочуть виховати нарід і молодіж усіх частин Росії, так само мало цінний що до скуєности, як і українська лірика, а своїми ідеями, напр. шовінізмом, далеко нижший від найвідсталіших творів вишвалювачів української старини та не має й тіни тих усе-ж таки людських ідей, які ізза безперечно людських боків української старини й життя висловляють ся, хоч і в невмілій формі, українськими ліриками.

А в тім, ми можемо назвати одну роботу новішого українського віршоробства, про яку треба сказати більше позитивного, ніж негативного. Се — „Байки“ д. Глібова. Байки належать до роду літератури, що вже віджив свій вік. Тепер байки пишуть хіба лише в літературах, що пробивають собі дорогу, на яких можна бачити незвичайно цікавий закон, як нові літератури повторяють форми й способи, вже покинені літературами скріпченими; так напр. 1871 р. вийшла провансальська перерібка Ляфонтена. Тепер у великих європейських літературах переважна артистична форма повість і роман, яко найнаручніші задля всестороннього мальовання побуту і за одним заходом задля заведення й викладу тенденцій автора, як би вони у нього були, — ось чому байки — рамка занадто вузька задля представлення і занадто наївно-алегорична задля виведення тенденції. Остатня проба приспособити байку до пропаганди сучасних ідей, зроблена Ляшамбоді, не мала великого успіху через занадто вже велику мертвоту і натягненість алегорій. У нас на ілюстрації, зроблені до Крилова д. Трутовським, дивлять ся з великою цікавістю, бо вони кладуть попросту людей і при тому в сучасних становищах, на місце Крилівських звірів і натяків на людей; але як би хто схотів підновити в такому роді байки Крилова, тому можна би сказати, що ліпше би він попросту написав нариси сучасного побуту в формі повісті, а не в формі алегоричної байки. Таку пораду хоче ся дати иноді й д. Глібову, коли в кінці байки йому особливо вдає ся паралеля з сучасним людським життям, як напр. у байці „Мірошник“. Дуже часто певні байкові способи, як напр. утоплене щуки у воді, збір звірів різних пород, надане звірям таких поступків і намірів, як напр. замисл підпалити море, чомусь-то надаваний власне синиці й т. и., видають ся тепер уже дуже наївними: тепер навіть із дітьми і в школі байкові способи треба вживати дуже обережно,

бо свого роду раціоналізм і доглядність природознавства появляється тепер і межи дітьми і сильно підкошує хід старій байці. Ось чому треба сказати, що д. Глібов трохи припізнив ся зі своїми байками, поява яких тепер поясняє ся тим, що українська та особливо галицька словесність часто подає на способи російської словесности 20—30-х років. Але раз признавши байки взагалі літературною формою, — байки д. Глібова можна читати не без уподоби. Більша частина їх написана живою мовою й легким віршом, — а значить, властиво оповіданє в них віддано гарно. Лише в декотрих байках мораль не відповідає оповіданю (напр. „Цікавий“, ч. 7, виходить брехачем; „Свиня на панському дворі“, ч. 10, навмисною язикатою; з байки про „Бурю“, ч. 43, не виходить мораль: любіть правду). Народности української в байках д. Глібова менше, ніж у Крилова великоруської, та за те у нього майже нема й тої відсталої моралі, того воркїтливого консерватизму та квієтизму, який часто бачимо у Крилова. Такий характер має у д. Глібова хиба байка про „Дерево“ та окремі вирази, вибрики про „теперішнього сьвіту“ (ч. 28), де д. Глібов хотів, бачить ся, заговорити по народньому, або безцільне жартованє, — здає ся, задля того самого, — жартованє, що ось тепер без коний їздять, то чого доброго і на місяці земство заведуть (ч. 42). Бажанє народничати каже д. Глібову вживати такі терміни, котрі були колись народніми, а тепер уже забуті, — напр. комісар. Іноді, напр у байці „Охрімова свита“ („Тришкинъ кафтанъ“) з усіх заходів д. Глібова понародовити, поукраїнити сюжет, не виходить нічого: лише байка вийшла довша та туманійша від Крилівської; властиво й мудрувати було нічого, бо Крилівський „Тришка“ зовсім не в українському характері. Не більше вдатними можна вважати й заходи д. Глібова надати український характер і взагалі мало симпатичній через свою консервативну ворожню до подорожий та еміграції байці „Бжол та мухи“. Тай взагалі рідко де в байках д. Глібова бачиш Українців і український побут і розум, показаних так живо, як показані Великоруси у Крилова, так що яко картинки народнього побуту байки д. Глібова не мають більшого значіння. Але в своїому роді, яко байки, себто яко певного роду алегоричні оповідання, байки д. Глібова дуже не погані й можуть бути дуже корисні там, де тепер байки мають іще своє значінє, себто в народньому та дїточому читаню. Без усякого сумніву в народніх школах України байки д. Глібова могли би з повним успі-

хом стати на місце байок Крилова, котрі власне тим і геніяльні, що народні, а власне через те й не загально-руські, але великоруські, і чим ліпші задля шкіл у Великій Русі, тим менше придатні на Україні...

Читач бачить, надіємо ся, з нашого критичного нарису, що хоч українські белетристи та віршарі пишуть свої твори й мовою вживаною в одній провінції Росії, що хоч пові люди у тих белетристів та поетів з малою виїмкою показують слабкий природний таланти, або мало розвинутий, а способами творива і часто формами ідей показують добру відсталість від сучасних домагань від літератури, — але про те українська белетристика й поезія варта уваги нашої суспільности, бо вона зачіпає ті самі важні питання нашого життя, що й сучасна література, і навіть, при всіх своїх хобах, у декотрих із тих питань висловлює ся досить оригінально. Окрім того навіть і в найслабших своїх боках українська белетристика та поезія майже завсїгди має собі аналогію і в літературних творах і школах північно-руських, які в усякім разі мають подекуди практичну силу, як напр. так називане славянофільство, русофільство та великорусофільство. Що до слабих боків української поезії та белетристики ми мусимо сказати ще одно. Ми так остро судили сю белетристику та поезію лише через те, що прикладали до них домагання критики європейсько-руської, а як би ми приклали до неї домагання критики славянської, то наш присуд мусів би бути значно змінений. Хоч як гидкі нам панславистичні тенденції того сорту, які висловлюють ся у нас звичайно, та мрії про гегемонію Росії в Славянстві, що розвивають ся на підставі шовінізму, — але не можна не признати, що остру скусну критику, ту, якої основи можна вивести з творів найліпших белетристів останніх десятиліть, як Діккенс, Теккерей, Ж. Занд, Шпільгаген, тепер із усіх славянських може видержати лише література російська та великоруська (в тім значіню, яке ми дали вище сим термінам) і виключно в творах того роду, в котрих як найменше всяких панславистичних, шовіністичних і т. и. тенденцій, і котрі найменше й зв'язні у русофілів усіх країв, хоч вони й російські переважно. Се — твори, в яких автори, не йдучи ні за якими спеціальними російськими або славянськими ідеями, мали на оці зобразити певне психологічне становище, або показати психоло-

гічне або соціальне питання, як воно виразилося в російській дійсності. А російськими вони вийшли неминуче через те, що автори були Росіяни та зображали російську дійсність. Називати подібні твори нам нема чого, бо прийшло би ся назвати все ліпше в російській поезії та белетристиці від Пушкіна до Островського. І коли нам чим-небудь треба гордити ся яко продуктом національної духової праці й талану, коли що небудь можна у нас показати й нашим „славянським братам“, то власне такі твори. Але доктринери нашого націоналізму та славянїзму висувують на перший план власне тенденційну мертвеччину, — і досягають того, що й у „славянських братів“ із Пушкіна знають яку-небудь „Бородинську годовщину“, але майже не знають „Евгенія Ов'їгина“, майже зовсім не мають поняття про Гоголя. Навпаки, кожного разу, коли наші автори йшли за навісними національними цілями, з під пера їх виходила або мертвеччина, починаючи одами Державина та Жуковського, казками та піснями *à la russe* у 20—30 роках, аж до віршів і драм Хомякова, Полевого й и., аж до банальних театральних штук на тему, як „русскій человекъ добро помнитъ“ і т. и. Або-ж коли за такими тенденціями подавав ся на час навіть талан, то сі тенденції стояли як із боку пригарок, як напр. „боротьба з Заходом“ у декотрих пєсах Островського або вибрики проти космополітизму в „Рудині“, „Дворянському гнізді“ й т. и. Нам бачить ся навіть, що подібно тому, як здоровому чоловікові не прийде в голову бажанє доконче бути самим собою або влазити в свою власну шкуру, яко чоловікові дійсного діла, думки й науки не прийде в голову робити не діло взагалі, думку й науку, але доконче діло в своєму дусі, думку й науку свою, приватну, — так і правдивий талан ніколи надовго не запалить ся до вузьких цілей та ідей, але доконче йде за широкою, загальною, психологічною, соціальною, скусною або науковою задачею або й ідеєю; а оригінальність особиста та національна сама собою відібе ся і в матеріялі його праці і в характері її виконання. Але не може бути сумніву, що таке стеженє широких загальнолюдських задач у науці, скусстві та суспільній діяльності можливе з повним успіхом лише там, де національність спокійна за своє істнованє, як у нас, особливо в Великоросії, — і де через те і всякі турботи про те, аби бути доконче національним, являють ся наслідком або маніловського ідеалізованя або реакції та шовінізму, який ніколи не може заволодіти найдіяльнішими силами й таланами в літературі.

У наших же слабих чисельно західних суплемінників боротьба за національність, у її звязи з політичними хитаннями та крутійствами, з доконечністю доказувати право на національне існування, обороняти свою народність від обмов і понижень, — доводить до такої тенденційности, до такої дрібноти ідей і змагань, яка не сприяє виборови широких доріг духової праці і, думаємо, навіть помагає здрібненню талантів. Вічний страх за свою національність убиває духа критики, розвиває неприхильність до загальнолюдських змагань, які здають ся не одному немов би зрадницькими, і в ім'я яких дійсно партії, що належать до національностей сильніших, дозволяють собі виправдувати свій нагв'їт над слабшими та більше відсталими. А тим часом здавало би ся власне, що патріотична справа оборони народности лише тоді й може бути міцна, коли вона сходить ся зі справою загальнолюдського поступу культурного та соціального, і що її розробленю й заведеню її ідей у маси свого народу та з'ображеню життя тих мас із погляду, що виходить із тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших народностей. Але на жаль така робота без порівняння трудніша, коли говорити лише про трудність, аніж ідеалізація та самохвальство, або наївне повторюванє наївних тем середньовічної та народньої поезії. Ось чо́му у наших західних братів доси не здають ся чудними драми, вірші та повісти з сюжетами з часів Кракуса, Любуші, Ярослава Осмомисла, новелі, в яких доконче проста чеська діва засоромляє німецьких культуртрегерів, Сербин уквітчаний доконче всякими можливими чеснотами (звісно, воєнними), а Турчин доконче — недолюдок і т. и., — новелі та драми, де багато, багато коли є етнографічна вірність в описах і передана фабула якої-небудь історичної події або легенди, або висловлено більше або менше горяче патріотичне почутє. Такі твори що до своєї скусної вартости можна покласти побіч наших небіжчиків Синав і Вадимів, Параш-Сибірачок, Ямщиків і т. и., котрих воскресити старають ся тепер романісти в роді Кельсієва, драматурги в роді дд. Аверкієва та Чаєва; такі твори, правда, висувають ся із Лєти кожного разу, коли ми бажаємо злабудати „народні спектаклі“, але серіозно ніхто не вважає у нас сі рiчi за дійсну російську літературу.

Подібна тенденційність у русько-українських письменників остатнього часу виходить між иньшим через недосить вияснені в Росії понятя про значінє української народности в ході росій-

ської культури в минулому й теперішньому. Чи не вона причина, чому новіші твори українських письменників і найменше відбили на собі вплив скусного перевороту, зробленого Українцем же Гоголем, який очевидячки виплеканий українською народньою поезією й на кождім кроці навіть у зображеню чужого Україні життя лишає ся цілковитим представителем українського генія. Українська (штучна)¹⁾ поезія та белетристика, хоч звісно й іде за ходом розвою всеї російської суспільности, але формами та скусними способами швидше подібна творам західно-славянських літератів, ніж російських, на очевидну свою шкоду містачи в собі і тенденційність та манеру часу „Пѣвца въ станѣ русскихъ воиновъ“ та „Свѣтланы“ і віршів та повістей найнаївніших відтінків російського радикалізму. За сю старомодність і невмілість своїх писань молода українська белетристика та віршоробство карає ся повною неввагою до неї суспільности. Чи не характерно справді те, що українські губернії займають, після столиць, перше місце що до кількості вживаного ними літературного товару, — як се видно з рахунку в календарі д. Суворина та з відомостей про число передплатників по губерніям, опублікованих свого часу „Современникомъ“ та „Экономическимъ Указателемъ“, а тепер „Вѣстникомъ Европы“ та „Сиб. Вѣдомостями“? А тим часом твори місцевої лірики та белетристики, не вважаючи на пікчемне число екземплярів, у яких друкують ся, зсипають ся у книгарів та дістають ся на решті в такі закамарки, з яких не вирвати їх і найпалкійшому бібліофілови. Швидший розхід творів Шевченка та перших оповідань М. Вовчка, увага, яку до них показувала критика та публіка в цілій Росії, доказує, що коли українські літерати наускають на теми й порядок ідей, що відповідає житєвим інтересам суспільности, то їм нічого жалувати ся на байдужність як місцевої, так і великоруської публіки. Відсталість же та мертвеччина новіших писань українських белетристів і поетів, їх скупа плодючість, неясність ідей — ось головна причина, чому й місцева публіка, коли й читає иноді ті писання, то майже завсїгди похитуючи головою, — а сї прикмети, вкупі з усе більше змагаючим ся впливом українських земляків від роботи в столичній літературі, се й є причина, чому й ся остатня дивить ся на всяке оброблене україн-

¹⁾ Слово „штучна“ вставлено нами; воно потрібне, аби хто не подумав, що в сїм реченю говорить ся про нар. укр. поезію. — *Рсд.*

ських тем яко на щось дуже вже спеціальне та провінціяльне, забуваючи хоч те, що добру дозу її читачів чинить публіка українських губерній. Таким чином народне життя України, колись осередка руської цивілізації та лицеві, європейської сторони Росії, лишає ся майже без оброблення, і прикмети народнього українського характеру та плоди давнішої цивілізації народу, що все рвав ся до волі й ніколи не переривав зносин із народами західними, — не лише що лишають ся без користи задля повноти руської культури, але й розкладають ся, як усе застояле та не освіжуване духом критики; а виводи та суди про руський нарід, що повстають у літературі та суспільности по обсерваціям лише над одною північною половиною Росії, засуджені на неминучу односторонність, шкідливу часто й практично.

З російського переклав М. П.

